

A.Saparmuhammedow, S. Janmämmédowa

KINODRAMATURGIÝANYŇ NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

Saparmuhammedow A., Janmämmedowa S.

S 21   Kinodramaturgiýanyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

Kinodramaturgiýanyň nazaryýet esaslary bilen tanyşmak kino sungatynyň kesgitleýji başgaçagydyr. Şoňa görä ssenariý ýazmagyň usullary, dramaturgiýanyň esaslary barada giňişleýin maglumat berýän bu okuw kitaby şu ugurdaky hünärmenleri taýýarlamak wezipelerini maksat edinýär. Bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyp-lary üçin niýetlenilip, ondan degişli orta hünär okuw mekdepleriniň talyp-lary hem peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Türkmen kinosynyň tas bir asyra golaý taryhynda dürli žanrlarda we temalarda dürli göwrümlü filmleriň ýüzlerçesi surata düşürildi. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe kino sungatyny ylmy esasyda öwrenmek we onuň üstünliklerini, şonuň bilen birlikde, meselelerini aýdyňlaşdyrmak möhüm wezipeleriň biri bolup durýar.

XXI asyryň tehniki ösüşler zamanydygyna garamazdan, kino özüniň meşhurlygyny ýitirmedi. Ýurdumyzda kinoteatrlaryň täze tapgyry dikeldildi. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň 19-njy fewralynda medeniýet we sungat işgärleri bilen bolan duşuşygynda, döredijilik intelligensiýasynyň önünde anyk maksatlary goýmak bilen, döredijilik adamlarynyň erkin işlemekleri üçin täze şertleri döretdi. Şeýlelikde, adamzadyň içki ahwalatyny şekillendirýän, durmuşda adamlary gyzyklandyrýan meseleler bilen baglanyşykly duýgulary gozgaýan döwrebap sungat eserleri döredilip başlandy. Häzirki wagtda Oguz han adyndaky «Türkmenfilm» birleşiginde döwrüň üstünliklerini beýan edýän taryhy ähmiýetli dokumental filmler hem surata düşürilýär.

Türkmenistanda geçirilýän dostlukly döwletleriň medeniýet günlerinde türkmen tomaşaçylary dünýäniň meşhur filmleri bilen yzygiderli tanyşdyrylýar. Şonuň bilen birlikde türkmen halkynyň nusgawy filmleri, täze döredilen eserler daşary ýurtlarda geçirilýän Türkmenistanyň medeniýet günlerinde tomaşaçylara görkezilýär. Ähmiýetli wakalaryň biri hem Türkmenistanda köp ýyllaryň dowamynda ilkinji gezek kinofestiwal geçirildi. Bu çäreler döwlet tarapyndan kino sungatynyň ösmegi üçin edilýän ägirt uly aladalary aňladýar.

Sungat adamyň arzuw-hyýallaryny beýan edýär. Onuň göwün islegleriniň çeper suduryny çekýär, reňkleýär, sünnäläp bezeýär. Netijede, adam ömründen has uzak ýaşayan kämil sungat eseri döreýär.

Soňky ýüz ýyl töweregi wagtyň içinde sungat eseri hökmünde kinofilmler hem adamlara ruhy lezzet berip, olary kämillige çagyýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2010-njy ýylyň 19-njy awgustynda medeniýet we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri ulgamyny ösdürmegiň meseleleri boýunça maslahat geçirdi. Şol maslahatda habar berlişine görä, Oguzhan adyndaky «Türkmenfilm» birleşiginde uly göwrümlü çeper, hronikal-dokumental we çeper-publisistik filmleriň birnäçesi önümçilige goýberildi. Şol döwürden bäri birleşikde «Mollanepes» (awtorlary Kerim Annanow, Gowşutgeldi Daňatarow), «Siz ynanarmysyňyz?!» (awtory Saparmuhammet Jallyýew, režissýory Myrat Annageldiýew) atly iki uly göwrümlü çeper film, «Pälwan» (awtory we režissýory Ýazmyrat Şadurdyýew) atly gysga göwrümlü çeper film, «Gara altyn» (awtorlary Öwez Gündogdyýew, S. Jallyýew, režissýory Çaryýar Seýidow), «Muzeýlere gezelenç» (awtory we režissýory Ş. Annamyradow) atly çeper-publisistik filmler we beýlekiler mawy ekranda goýbermek üçin taýýarlanyldy. Hormatly Prezidentimiz döredijilik işgärleriniň şu günki döwrüň talaplaryna laýyk gelyän ýokary hilli filmleri halkymyza hödürlemelidini yzygiderli nygtaýar. Kino önümçiligi we onuň önümleri barada gürrüň edilende meseläniň ýene bir tarapyny nazara almaly. Sungatyň bu ugry ruhy-estetik gymmatlyk bolmak bilen bir hatarda uly möçberli maliýe harjyny hem talap edýär. Mazmun taýdan ýokary hilli, professional derejede surata düşürilen filmler özi üçin çykarylan harjy aňryýany bilen ödäp, kino kärhanasyna ägirt uly girdejileri getirýär. Muny öz döwründe il arasynda adygan «Aýgytly ädim», «Mukamyň syry» ýaly filmleriň mysaly bilen delillendirmek bolar. Halkyň hakydasyndan hiç haçan öçmejek professional eserleriň wajpylygy ünsden düşürilmeli däl. Türkmen halkynda bolsa, nusga almaga eserler hem, gor bolar ýaly pederleriň miras galdyran milli ruhy hazynasy-da bar. Şonuň üçin Döwlet baştutanymyz şol mejlisdäki çykyşynda bu babatda: «Oguzhan adyndaky «Türkmenfilm» birleşigi dünýäniň öňdebaryjy iri kompanýalary bilen bilelikde beýik pederlerimiz hakynda, şeýle hem Garagum çölünde döredilýän «Altyn asyr» Türkmen köli we ençeme beýleki amala aşyrylan beýik gurluşyklarymyz barada täze filmleri döretmeli» diýip belledi.

Döwürdeşlerimiziň şu günki bagtyýar durmuşy bilen baglanyşykly filmlerde öz keşplerini, amallaryny, dürli häsiýet-hereketlerini synlamagy, şol hereketleriň netijelerine režissýoryň nazary bilen garamagy tomaşaçylarda gyzyklanma duýgusyny oýaryp biler.

Häzirki wagtda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen täzedan dikeldilen we gurlan kinoteatrlar baý mazmunly, gyzykly filmlere garaşýar. Bu kinoteatrlar tehnologiýanyň in soňky gazanan täze mümkinçilikleri bilen doly üpjün edilip, binalarynyň içki we daşky durky häzirki zamanyň ösen talaplaryna laýyk gelýär. 2016-njy ýylyň 18-nji iýunynda «Kinematografiýa hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi kino sungatynyň kanunçylyk binýadyny has-da berkitdi.

Ýokary hilli ekran eserlerini döretmek üçin awtor dramaturgiýanyň kanunlaryna eýermelidir. «Kinodramaturgiýanyň nazaryýeti» atly bu okuw kitaby kino eseriniň edebi düşegi bolan ssenariý ýazmagyň usullaryny özleşdirmäge, dramaturgiýanyň esaslaryna göz ýetirmäge, kino sungaty boýunça ýokary hünär bilimini alýan talyplara bolsa ssenariý ussatlygy barada düýpli düşünje almaga ýardam eder. Bu okuw kitaby dünýäniň ýokary okuw mekdepleriniň tejribelerine salgylanylyp ýazyldy.

KINODRAMATURGIÝANYŇ NAZARYÝETI WE FILMIŇ DRAMATURGIÝASYNYŇ ESASY DÜZÜM BÖLEKLERI

Kinodramaturgiýanyň nazaryýeti – bu ssenarileriň we filmleriň gurluşynyň kanunlary hakyndaky ylymdyr. Kino sungatyň beýleki görnüşlerinden şekiliň hereketlendirilmegi bilen tapawutlanýar. Kinonyň güýji hem şondadyr. Kino sintetik sungatdyr. Onda edebiýatyň, teatryň, şekillendiriş, saz sungatynyň düzüm bölekleri, tehnologiýa serişdeleriniň mümkinçilikleri sazlaşýar.

Kinodramaturgiýanyň nazaryýeti dramaturgiýanyň düzüm böleklerini öwrenýär. Şeýle-de ol filmiň dramaturgiýasynyň aýratyn düzüm böleklerini, olaryň biri-biri bilen hem-de öňe sürülýän baş pikir bilen özara gatnaşygyny öwrenmekdir.

Filmiň dramaturgiýasynyň esasy düzüm bölekleri:

- 1) hereketli we sesli şekiller;
- 2) kompozisiýa;
- 3) sýužet;
- 4) bitewi keşp (obraz);
- 5) ideýa.

Hereketli we sesli şekiller – bu filmiň daşky gurluş-mazmun gatlagy bolup, onuň kömegi bilen biz eseri ekranda görýäris. Ol kompozisiýanyň galybydyr.

Kompozisiýa hem öz gezeginde sýužet üçin galyp, şekil we ses üçin mazmundyr. Biz bölekleriň ýerleşdirilişi boýunça sýužetiň ösüşini yzarlaýarys.

Sýužet kompozisiýa üçin mazmun we bitewi keşp üçin galyp bolup hyzmat edýär. Sýužetiň akymy boýunça biz eserdäki bitewi keşbi görüp bilýäris.

Bitewi keşp sýužetiň mazmuny we ideýanyň galybydyr. Keşpsiz galypda filmiň ideýasy çeper bolmaýar. Ideýa obýektiw hakykatyň hyýaly şekilidir, meýil edilýän amalyň aňdaky göz önüne getirilmesidir. Ylymda we sungatda ideýa diýlip eseriň baş pikirine, nazaryýetiň, açyşyň ýa-da meýliň umumy ýörelgesine aýdylýar.

Şonuň üçin ideýanyň bitewi keşbiň mazmunyndan hasyl bolmaýanlygy tebigy ýagdaýdyr. Eseriň çäklerinde bu has çuňlaşdyrylan gatlak bolmak bilen, düzüm bölekleriň baglanyşyk ulgamy hut şu tertipde düzülip, onuň formulasyny emele getirýär. Görnüşi ýaly, ssenariniň we filmiň dramaturgiýa düzüm bölekleri biri-birine garaşlydyr. Has çuň düzüm bölegine galyp bolmak bilen, olaryň her biri üstki ýa-da daşky düzüm bölek üçin mazmun bolup durýar.

Indi ideýa hakynda oýlanyp görelin! Ideýa nämä daýanmaly? Eserdäki ähli üstki gatlaklaryň mazmuny bolmak bilen onuň özi hem haýsydyr bir zadyň galyby bolmalydyr. Ol **hakykatdyr**. Şeýlelikde, baş sany esasy düzüm bölekleriň jeminiň düýp mazmuny bolup, bu sanawa hakykat hem goşulmaly. Islendik çeper eseriň, şol sanda filmiň ideýasy garaşsyz, obýektiv hakykatyň bellibir bölegini ýüze çykarýar. Käbir netijelerde obýektiv hakykatyň ýokdugy we onuň subýektiň dünýäni kabul edişine garaşly bolýandygy öňe sürülýär. Elbetde, durmuşda bolup geçýän ýagdaýlar, wakalar sungatda dürli garaýyşlaryň baglanyşygy, nazaryýetleriň çaknyşygy esasynda hereket edýär, ýüze çykýar. Ýöne garaýyşlar we çaklamalar obýektiv hakykaty inkär edip bilmez.

Hakykatyň özeni barada hem örän çekeleşikli pikir alyşmalar dowam edýär. Hakykat, bir tarapdan, öz-özünden ösýän materiýada jemlense, beýleki tarapdan, ruhy hadysa hasaplanýar. Şeýle sepleşme filmiň – ssenariniň dramaturgiýasynyň düzüm bölekleriniň baş piki-re daýanmagyna getirýär. Belli italýan režissýory Mikelanjelo Antonioni «Bulutlaryň aňyrsynda» («Al di la delle nuvole», 1995) diýen filminiň jemlemesinde şeýle jümleleriň mazmunyny kadr aňyrsyndan berýär: «Her keşbiň janlanmasynda has dogry hakykatyň başga keşbiniň gizlengidigini biz bilýäris. Onuň aňyrsynda ýene bir, onsoň ýene... müdimi syrly hakykatyň çyn şekiline çenli bu şeýle bolýar. Ony bolsa, hiç kim hiç haçan görmez.»

Beýleki düzüm bölekleriň köpüsi ýokarda görkezilenlere degişlidir. Meselem, garşylyk, delillendirme, garaşylmadyk waka sýužetiň düzüm bölekleri, çözgüt, kulminasiýa, sahna bolsa kompozisiýanyň düzüm bölekleridir.

Düzüm bölekleriň özara baglanyşygy. Bu düzüm bölekleri bir-biri bilen galyp we mazmun gatnaşygy baglanyşdyrýar. Dramaturgiýanyň düzüm bölekleri biri-birine garaşlydyr. Olar has wajyp maksady ýüze çykarmak üçin galyp bolsa-da, üstki örtükdäki maksada ýetmek üçin mazmun bolup durýarlar.

Bulat Mansurowyň «Şükür bagşy» filminden görnüş

Dramaturgiýanyň düzüm bölekleriniň eseriň galybyna ýa-da mazmunyna degişliligi durnukly däldir.

Soraglar we ýumuş:

1. Kinodramaturgiýa näme?
2. Ssenariniň dramaturgiýasynyň düzüm bölekleri biri-biri bilen nähili baglanyşýar?
3. Ýagtylyk-kölege we reňk özboluşlylygyny saklaýan aýratyn kadrlara we sahnalara syn beriş.

Seretmek üçin filmler:

1. «Iwan Groznyý» (1945, II seriýa, awt., rež. S. Eýzenşteýn).
2. «Bulutlaryň aňyrsynda» (1995, 115 min., awt. M. Antonioni, T. Guerra, W. Wenders, rež. M. Antonioni, W. Wenders).
3. «Şükür bagşy» (1964, I seriýa, awt., rež. B. Mansurow).

Hereket edýän şekiller: şekil we hereket, kinoda şekiliň görnüşleri

Film surata düşürilende ideýanyň durmuşa geçirilip, temanyň saýlanyp, ssenaride bitewi keşbiň işlenilip, sýužetiň düzülip, soňra kompozisiýanyň gurlup, in soňunda hereketli we sesli şekilleriň hasyl edilýändigine garamazdan, kino sungatynyň dramaturgiýasyny öwrenijiler, ilki bilen, esasy düzüm bölegiň in ýokary böleginde durýan hereketli we sesli şekilleri özleşdirmelidirler. Tomaşaýy taýýar şekili kabul edýär. Şonuň üçin geljekki hünärmen şekiliň tebigatyny öwrenmelidir. Ideýa bolsa in çuň gatlakdaky düzüm bölekdir. Ideýa düşünmek üçin onuň ýokarsynda durýan düzüm bölekleri düşünmeli. Kino sungatynyň bilermen-hünärmenleri ýokarda görkezilen tertipde işleýärler (hakykatdan we ideýadan başlaýarlar). Sebäbi olar dramaturgiýanyň ähli düzüm böleklerini ýeterlik bilýärler. Üstesine-de, işiň yzygiderlilikiniň tertibi ýola goýlan kadalara laýyklykda amala aşyrylýar.

Şekli döretmek üçin ýörite kinematografik serişdeler ulanylýar. Şekil – bu zadyň (predmetiň) göçürmesi däl. Ol awtor tarapyndan duýlan, pikir eleginden geçirilen we sungatyň kesgitli görnüşiniň serişdeleri bilen döredilen predmetdir. (Hatda fotosurat hem şekildir. Fotosurat kinematografik şekiliň esasynda durýar. Hereket edýän şekiller kinonyň esasydyr.)

Şekil döretmekde kinematografik serişdeler ýa-da kino şekiliniň düzüm bölekleri şulardan ybaratdyr:

- 1) plan ýa-da kadryň iriligi;
- 2) kadryň kompozisiýasy;
- 3) mizanssena;
- 4) rakurs;
- 5) ýagtylyk ýa-da kölege;

6) reňk;

7) ýörite operator serişdeleri.

Plan iri, orta, umumy görnüşlerde bolýar. Bu görnüşler hem, degişlilikde, birnäçe görnüşlere bölünýärler. Plan şekillendirilýän obýekte kameranyň golaýlama derejesidir (soňra tomaşaça ýakynlaşmasy). Şeýle-de plan – bu şekillendirilýän obýektiň kadryň çarçuwasy bilen gatnaşyk derejesidir.

Kadr – bu ekran içine salnan şekiliň bölegidir. Şekli çäklendirýän ekраныň dört tarapyna kadryň çarçuwasy diýilýär.

Kadryň kompozisiýasy – bu jynsnyň, şekilleriň hem-de zatlaryň ekраныň ýalpaklygyndaky ýagdaýydyr we olaryň özara laýyklaşmasydyr. Görnükli rus režissýory Sergeý Eýzenşteýn öz kadrlarynyň kompozisiýasyna örän ünsli çemeleşip, olaryň her biriniň üstünde işläpdir. Emma ondan tapawutlylykda Andreý Tarkowskiý durmuşy gönüden-göni ýoýman görkezýändigini, kadrlary bolsa gurmaýandygyny tekrarlapdyr. Muňa garamazdan, ol işiň başynda sahnalary ýerbe-ýer düzüpdir. Filmde kadryň kompozisiýasy hemişe üýtgeýär we ol şonuň esasynda fotosuratdan we nakgaşylykdan tapawutlanýar.

Mizanssena (fransuzçadan: sahnada ýerleşmek) jynslaryň, şekilleriň we zatlaryň ekраныň ýalpaklygyna ýa-da çuňlugyna görä ýerleşmegidir. Bu adalga kino sungatyna teatrdan gelipdir. Ýöne kinoda mizanssena has berk ýola goýulýar. Görnükli kinorežissýor S. Eýzenşteýn bu sungata mizanssenanyň deregini tutýan başga bir adalgany – mizankadr düşünjesini girizipdir.

Rakurs (fransuzçadan: gysgaltmak) – bu şekillendirilýän obýekti kameranyň görüş nokadydyr, ýagny şekillendirilýän obýekte görä, kameranyň goýluş ýagdaýydyr.

Ýagtylyk-kölege – bu şekiliň esasy çeşmesidir.

Reňk. Türkmenistanda reňkli kino geçen asyryň 50–60-njy ýyllarynda («Aýratyn tabşyryk») surata alnyp başlandy. Zehinli türkmen kinorežissýory Bulat Mansurow «Gyrnak» filminde (1968) reňkler bilen ilkinji synaglary geçirýär. Kinorežissýor Andreý Tarkowskiý «Andreý Rublýow» («Андрей Рублёв», 1966) filmini surata düşüreninden soňra kino reňkli bolmaly däl diýen netijä gelipdir. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda režissýorlaryň aglabasy reňkli fil-

mi surata düşürmändirler. Olar adamyň gözi diňe özüne gerek bolan reňkleri kabul etmäge ukyplydyr, emma kino adamlara birbada örän köpsanly artyk reňkleri berýär diýen düşüňjä eýeripdirler. Tarkowskiý, hatda «Stalker» («Сталкер», 1979) filmini hem bir reňk gam-masynda surata düşürmäge çalyşypdyr. Ol: «Şularyň hemmesi bilen birlikde reňksiz kinoda hem reňk bilen (gara we ak reňkler bilen) iş-lenilýändigini unutmaly däl» diýip belläpdir.

Bulat Mansurowyň «Gyrnak» filminden görnüş

Ýörite operatorçylyk serişdeleri:

a) optika – kadryň uly çuňlugyny berýär, (gysga fokusly optika) adam ýüzünü özgerdýär. Uzyn fokusly optika kadry örän gysga edip, onda adam bize tarap gelşine, örän uzak wagtlap ýöräp biler. Hamala, ol ýerinde duran ýaly görner;

b) plýonka;

ç) filmiň neşiri.

Ssenarist şekiliň mümkinçiliklerini bilmek bilen öz işinde olary işjeň peýdalanmalydyr.

Sorag we ýumuş:

1. Kinematografik şekil diýlip nämä aýdylýar?
2. Kino şekiliniň düzüm böleklerini düşündiriň.

Seretmek üçin film:

1. «Gyrnak» (1968, doly göwrümlü film, awt., rež. B. Mansurow).

Hereket we kinoda onuň görnüşleri

Edebiýatdan tapawutlylykda kinoda hereket gös-göni bolup geçýär, edebiýatda bolsa ol sözüň üsti bilen berilýär. Şeýle-de kinoda hereket üznüksiz bolýar.

Kinoda hereketiň görnüşleri: 1) kadr içindäki hereket; 2) kameralaryň hereketi; 3) kameradaky plýonkanyň hereketi; 4) wagt hereketi; 5) giňişlik hereketi; 6) sýužet hereketi.

1. Kadryň içinde hereket edýän zatlaryň ählisi kadr içindäki hereket diýlip atlandyrylýar. Bu hereket tomaşaçylaryň arasynda üstünlige eýe bolýan filmlerde has aýdyň ýüze çykyar. Sebäbi kadr içinde aýratyn bellenen hereket tomaşaçylaryň ünsüni çekýär.

2. Kameranyň hereketi:

a) panorama (kameranyň 360 gradusa çenli öz okunyň töweregindäki hereketi);

b) yza çekilme we öňe gitme (uzaklaşma we ýakynlaşma);

ç) geçiş hereketi (kamera hereket edýän, hereket etmeýän obýektleriň ýanyndan geçende ýa-da olaryň yzyndan ýöräp düşürilýän wideoýazgy);

d) çylşyrymly hereket (hereketiň dürli görnüşleriniň arabaglanyşygy).

3. Kameradaky plýonkanyň hereketi. Ýazgy wagtynda kameraň plýonkasy çalt hereket edýär. Ekrandaky şekil haýallaşýar. Muňa rapid diýilýär. Seytrafer ýazgy wagtynda kameranyň plýonkasy haýal hereket edýär, ekrandaky şekil bolsa çaltlaşýar. Muňa başgaça, ekranda «yza gaýtma» hereketi hem diýilýär. Plýonkanyň ortaça hereketi sekuntda 24 kadrdir.

4. Wagt hereketi, hatda kadr gymldysyz ýagdaýda bolanda-da wagt hereketi bolýandyr. Şeýle ýagdaýlarda A. Tarkowskiniň öz makalalarynda ýgy-ýgydan ýatlaýan wagt basyşy ýüze çykyar. A. Tarkowskiý: «Kadr näçe gymldysyz ýagdaýda bolsa, şonça-da wagt basyşy güýçlüdir» diýýär.

Wagt hereketiniň görnüşleri:

Real – hakyky wagt hereketinde ekranda bolup geçýän hereket durmuşda hakyky ýagdaýda näçe wagt dowam edýän bolsa, şonça-da görkezilýär («Otlynyň gelmegi» – ilkinji kino önümleriniň biri). Häzirki wagtda bütün filmi hakyky wagtda görkezmek nusgasy hem ulanylýar. Hakyky wagt kadryň içinde jemlenendir.

Ekran wagty birnäçe wagt bölekleriniň kömegi bilen montaj esasynda döredilýär. Wagtda hereketini döretmek barada gürrüň edilende, real we ekran wagtyň baglanyşygy göz önünde tutulýar.

Gorizonta wagtda – bu adaty wagt akymydyr (ýylyň-ýyllyna, minutsaýyn zygiderlikde). Ony ölçäp bolýar.

Vertikal wagt – bu hil taýdan wagtdyr. Hasap boýunça däl. Ýagny duran – baky wagt diýlip hasaplanýar. Muny Federiko Felliniň, Akira Kurosawanyň, A. Tarkowskiniň filmlerinde görmek bolýar. Mysal üçin, F. Felliniň «Ýol» («La Strada», 1954) filminiň jemleýji böleginde gahrymanyň deňziň kenaryna gelýän pursadynda, A. Tarkowskiniň «Aýna» («Зеркало», 1974) filminiň jemlemesinde dürli wagtlyryň alamatlary gabatlaşanda ýüze çykýar. Vertikal wagtda käwagt edebiýatda hem duşmak bolýar.

5. Giňişlik hereketi – bu hereket, köp ýagdaýda, wagt hereketi bilen meňzeşdir (hronotop – wagt-giňişlik hereketiniň sazlaşygy).

Altý Garlyýewiň «Aýgytly ädim» filminden görnüş

Ekranada gahrymanyň hereketi barada aýdanymyzda, biz giňişlik hereketini göz önünde tutýarys ýa-da giňişlik hereketinde aýdýarys. Meselem, M. Antonioniniň «Gün tutulmasy» («Leclisse», 1962) filmi. Giňişlik hereketi: şäher – birža – gahryman zenanyň jorasynyň köp gatly binadaky öýi. Giňişlik hereketi ekran görnüşinde-de, hakyky (real) ýagdaýda hem bolup biler.

6. Sýužet hereketi içki we daşky görnüşlere eýedir. Umuman alnanda, kinodaky hereket hemişelik we arakesmesizdir, ýöne kinodaky hereket kesilen görnüşinde bolup, biz kadrlaryň çalşygyna üns bermeyän hem bolsak, plýonka kesilip hereket edýär. Kadrlaryň sazlaşygy derejesinde hem hereket kesilen görnüşde bolupdyr. Ol sahnalaryň çalşygy derejesinde kesilýär. Hereket – bu gymyldysyz pursatlaryň sazlaşygydyr, ol kinoda örän aýdyň ýüze çykýar.

Sorag:

1. *Durmuş hereketi bilen ekran hereketiniň nähili tapawudy bar?*

Seretmek üçin film:

1. «*Aýgtyly ädim*» (1965, II seriýa, awt. I. Lukowskiý, rež. A. Garlyýew).

Režissýoryň taýýarlyk işleri

Režissýoryň taýýarlyk işleri döwründe edebi esas surata düşürmek resminamasyňa geçirilýär:

- 1) kadra bölünýär;
- 2) obýekt kesgitlenýär;
- 3) surata düşüriljek ýer kesgitlenýär;
- 4) surata düşüriljek wagt kesgitlenýär.

Kadryň tertip belgisi, surata düşüriljek ýeri, wagt, plan (görnüş) tertip boýunça bellenilýär.

Surata düşürmegiň usuly – kadryň mazmuny, galmagal, saz, bellik. Bu görkezilenler režissýoryň ssenarisinde bolmalydyr.

Mysal üçin, surata düşüriljek ýer – şäher jaýlarynyň depesi: şäher; wagt – agşam; plan – umumy; şäherde gar ýagýar; saz.

Surata düşüriljek ýer – Amanyň öýi (interýer); wagt – agşam; plan – orta plandan irä (panorama); kadryň mazmuny – Aman telewizoryň önünde otýr; ses – telewizorda atyşyk sesi ýokary galýar, torşeriň ýagtylygy düşýär.

Alty Garlyýewiň «Mukamyň syry» filminden görnüş

Surata düşürilýän ýer, adaty, üç görnüşde bolýar:

Natura. Filmiň taýýarlyk döwründe natura saýlamak işine uly üns berilýär. Kino önümçiliginde tebigatda surata düşüriljek ýere natura diýilýär.

Interýer – hakykatdan bar bolan jaý. Binanyň içindäki aýratyn burç telewideniýe we kino üçin oňat interýer bolup biler.

Pawilyon (fransuzça pavillon) – ähli tarapy ýapyk bolan özbaşdak gurluş. Kinoda pawilyonlaryň içi öý, edara binasynyň içi, hatda köşk hökmünde hem bezelýär. Ol ýerde dürli wakalar surata düşürilýär.

Eger-de gahryman edebi ssenaride ilkinji gezek agzalýan bolsa, kadryň mazmunynda onuň daşky görnüşini suratlandyrmaly.

Ýumuşlar:

1. Režissýoryň taýýarlyk işleri bilen tanşyň.
2. Režissýoryň ssenarisiniň ýazylyşyny öwreniň.

Detallar we olaryň wezipesi

Her bir bitewülik birnäçe bölekden – detaldan düzülýär. Kine-matografiýada şekilleri görkezmek mümkinçiliginiň bardygy sebäpli, detal örän uly dramaturgiýa ähmiýetine eýe boldy. Detal bir we ondan köp gezek gaýtalanmak bilen doly görüminde işläp başlaýar. Ol ekran eseriniň täsirliligini ýokarlandyrmak maksady bilen ulanylýar. Şonuň bilen birlikde, detal haýsydyr bir zady düşündirmek, aýyl-saýyl etmek, ýüze çykarmak üçin ekranda görkezilýär.

Detalyň wezipeleri:

1) bölekleriň üsti bilen bitewüligiň özüni görkezmek (el, aýak, ýüzüň bölegi);

2) fabula wezipesi (diwarda asylygy duran esbap);

3) köp detallar many taýdan ulanylýar (eliň bir bölegi, barmaklar gahrymanyň kalbynda bolup geçýän ýagdaýy ýüze çykarmak üçin surata düşürilýär);

4) metafora detaly – bir zadyň özboluşlylygynyň beýlekä geçirilmegi, ýapyk deňeşdirme;

5) allegoriýa detaly (başgaça beýan etmek) – akyl nazaryndaky ideýalary zatlaşdyrmak (terezi jamlary, orak we çekiç, iki gahrymanyň aralygyndaky diwar);

6) nyşan detaly keşbiň köp manylylygynyň aňlatmasydyr. Nyşana gutarnykly düşündiriş berip bolmaýar, sebäbi ol keşpden çuň bolýar. Onuň syryny açdym-açdym diýeniňde hem, soraglar ýüze çykyp bilýär. Nyşanyň manysy giňeýär, şonuň üçin ol düşündirilişine görä üýtgeýär;

7) köp wezipeli detallar. Meselem, şol bir detal nyşan görnüşinde hem bolup biler, fabula görnüşinde hem görkezilip bilner.

Detallar döwri janlandyrmakda hem möhüm ähmiýete eýedir. Mysal üçin, häzirki zaman türkmen kinosynda türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Gurbannazar Ezizowa bagyşlanan «Serpaý» filminde gahrymanyň döwrüni janlandyran syýaly çüýşeler, şol döwrüň üç edilip okalýan kitaplary şowuna düşen detallardyr. Olar döwri göz

öňüne getirmäge mümkinçilik berýär. Ýöne bu film hem gözden salmalardan azat däldir.

Adamyň diňe gözleri detal görnüşinde surata düşürilende, onuň häsiýetini, duýgularyny, özboluşlylygyny ýüze çykarmaga ýardam edýär.

*Alty Garlyýewiň «Magtymguly»
filminden görnüş*

Ýumuş:

1. *Detallary suratlandyrmak
arkaly gysga göwrümlü wideogörnüşiniň edebi esasyňy ýazyň.*

Kinoda ses

Kinoda sesiň 3 görnüşi bar:

- 1) sözleýiş (seslendirilen söz);
- 2) galmagal;
- 3) saz.

Sözleýişiň mazmuny. Elbetde, sessiz kino örän uly üstünliklere eýe boldy. Şonuň üçin köp režissýorlar seslendirilýän sözleýişli filmleri düşürmäge çekinipdirler. Olar kino plýonka alnan teatra öwürüler diýip hasaplapdyrlar. Sözleýişsiz şekil adamyň söz bilen suratlandyryp bolmajak ruhy ýagdaýyny we duýgularyny örän aýdyň ýüze çykarýar. Ýöne kinematografiýada sözsüz düşünjäni, pikiri, intellektual bölegi berip bilmek örän çetindir. Şeýle-de sözsüz filmlerde beýan etme teswirleme, gepleşik (dialog) görnüşli ýazgylaryň üsti bilen berlipdir. Bu ýazgylar (titrlar) gysga we ýöntem bolup, yzygiderli şekili bölüpdür. Şol sebäpli kinematografda seslendirilen sözleýiş pikiri ýüze çykarmak üçin zerur bolupdyr. Seslendirilýän şekil, adatça, diňe kinoda bolýar.

Kinodaky seslendirilýän sözleýişiň görnüşleri:

- 1) kadr içindäki sözleýiş (kadrda aýdylýar we eşitdirilýär);

2) kadryň daşyndaky sözleýiş (sözleýişň çeşmesi görünmeýär, emma ol sahnanyň giňişliginde ýerleşdirilýär);

3) kadryň aňyrsyndaky sözleýiş (sahnanyň giňişliginiň daşynda aýdylýar we sözleýişň çeşmesi görünmeýär).

Kadryň aňyrsyndaky sözleýiş, kinodaky gepleşikden we monologdan tapawutlylykda, teatrda esaslandyrylan, döp bolan kyssadan gaýdýar. Onda beýan etmek pursady güýçli bolýar. Sessiz kinoda onuň ornuny ýazgylar ýerine ýetirýär. Kadryň aňyrsyndaky sözleýiş sesli kinoda geçen asyryň 50-nji ýyllarynda peýda boldy. Muňa garamazdan, häzirki zaman kinosynda hem ýazgylar ulanylýar.

Awtoryň sesi, köplenç, dokumental filmlerde ulanylýar. Örän oňat mysal hökmünde Mihail Rommuň «Adaty faşizm» («Обыкновенный фашизм», 1965) atly dokumental filmini görkezmek bolýar. Ol ýerde awtoryň sesi janly şaýadyň sözleýşi ýaly berilýär.

Gahrymanyň (personažyň) sesi. B. Mansurowyň «Şükür bagşy» filminde ýaryş pursatlarynda gahrymanyň gürrüňi.

Bulat Mansurowyň «Şükür bagşy» filminden görnüş

Içki monolog gahrymanyň daşyna çykaryladyk pikirleri. Bu gahrymanyň sesinden tapawutlanýar. Gahryman sesi beýan edýär, içki monolog bolsa adamyň edil şol wagtky ruhy ýagdaýyny, duýgusyny ýüze çykarýar. Ol geçmiş hakyndaky gürrüň dälidir. Gahrymanyň sesiniň içki monologa öwrülýän ýa-da tersine bolýan pursatlary-da bolýar. Içki monologda sözleýiş bölekleýin, gutaryladyk hem-de häzirki zamanda ýüze çykarylýar. Muňa mysal hökmünde «Şükür bagşy» filmini görkezmek bolar.

Diktoryň teksti. Awtoryň sesinde awtoryň gatnaşygy duýulýan bolsa, diktoryň tekstinde diňe maglumat berilýär (beýanlary, resminamalary, frontdaky we beýleki ýerlerdäki ýagdaýlary, teswirlemeleri okamak). Ş. Annamyradowyň zehinli kompozitor N. Halmämmedowa bagyşlanan dokumental filmler toplumu muňa mysal bolup biler.

Goşgular we aýdymlar. Eger-de goşgy ýa-da aýdym ýöne bir fon bolman wakany teswirleýän bolsa, olary kadryň aňyrsyndaky sözleýiş görnüşleri diýip hasaplamak bolar.

Sorag:

1. Kinorežissýorlar näme üçin sesli kino garşy çykypdyrlar?

Kinoda seslendirilýän sözün özboluşlylygy

Kinodaky gepleşik kyssadaky sözleýişden seslendirilýän sözün bolmagy bilen tapawutlanýar. Sözleýiş diňe bir manysy bilen däl, eýsem, aýdylyşy boýunça hem täsir edýär. Aýratyn-da, bu amerikan filmlerinde aýdyň görünýär. Teatrda gepleşik özüniň baş täsir ediş serişdeligi bilen tapawutlanýar we aktýoryň tomaşaçy bilen üznüksiz gatnaşygyna niýetlenilýär. Bu kinoda ýok. Filmlerde köpçülige, tomaşaça aýdylýan replikalar (fransuzça «replicare» – jogap bermek, garşy çykamak) örän seýrek duş gelýär. Kinoda gepleşik baş täsir ediş serişdesi dälidir. Ol gysga, durmuşy, tebigy bolýar. Kinoda seslendirilýän sesiň özboluşlylygy sözleýiş şekil bilen baglanyşygynda jemlenýär. Ol üç kanunda ýüze çykýar:

– zerurlyk kanuny (gepleşiksiz beýan etmek mümkinçiliginiň ýok ýagdaýynda ulanylýar);

- doldurmak kanuny (replika şekili doldurýar ýa-da tersine);
- göni proporsionallyk kanuny (filmiň mazmunynda rasional, intellektual pursatlar, garşylyklar näçe köp bolsa, gepleşiğiň köp möçberlilik hem şoňa laýyk gelýär).

Replika – bu filme gatnaşýanlaryň biri tarapyndan aýdylan gepleşiğiň bölegidir. Ssenariniň replikalary, köplenç, bölekleyin we doly aýdylmadyk bolýar (teatrdan tapawutlylykda), sebäbi doldurmak kanuny laýyklykda, onuň dowamynyň şekil ýetirýär.

Replika alyş-çalşygy ýönekeý çyzgy boýunça gurulmaly däldir. Diňe sorag-jogap bilen däl-de, ony oýun arkaly hem ýerine ýetirip bolar. Gepleşiği «ol aýtdy-men jogap berdim» ýörelgesinde düzmeli däldir. Şekli ýatdan çykaryp, diňe gepleşige-de daýanmaly däl.

Ýigriminji asyryň altmysynjy ýyllarynda gepleşiğiň täze görnüşi emele gelýär. Sözüň manysy boýunça replika wajyp bolman, ol galmagal, daş-töweregiň ýagdaýyny, hakyky durmuşy aňladyjy hökmünde ulanylyp başlanýar.

Käbir filmlerde örän köp «artykmaç» gepleşikler goýulýar. Me-selem, olar gahrymanlaryň kalp boşlugyny nygtamaga hyzmat edip biler. Şeýle sözleriň akymynda esasy sözi ýüze çykarýan birnäçe wajyp replikalar gerekdir. Ýöne olar beýlekilerden saýlanyp durmaly däldir. Olar gepleşikte tebigy ýagdaýda gizlenilgi bolmalydyr. Kähatatlarda gepleşikler filmiň dowamynda şol bir gaýtalanyp duran replikalardan hem düzülýär.

Sorag:

1. Seslendirilýän sözüň azlyk edýän filmini şekil taýdan ýokary çeperçilikli diýip hasaplap bolarmy?

Kino keşbiniň ses we şekil gurluşy

Kino keşbiniň ses we şekil taýdan gurluş aýratynlygynda kinodaky sesiň çeşmedäki sesden aýrylanmagy ýatyr. Üstesine-de, olar dürli adamlar tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Gorizontaýl montaž şekiliň ýa-da sesiň bir böleginiň yzygiderlikde beýlekisine birleşdirilmegidir.

Wertikal montaž adalgasy kino sungatynyň ilkinji ädimlerinde görnükli kinorežissýor S. Eýzenşteýn tarapyndan durmuşa girizilen diýip hasaplanylýar. Wertikal goýlan birnäçe şekil hatarlary filmi düzýär. Filmiň ahyrynda ses operatorynyň plýonkalary has köpeliýär, olar şekil bilen birleşdirilýär. Ahyrynda, film iki: biri şekilli, beýlekisi sesli plýonkada ýerleşdirilýär. Kinoda sesi ulanmak mümkinçiligi döwründe, ony teatrdan tapawutlandyrmagyň ýörelgelerini tapmaly. Kinematografiýaçylar bu usuly garşylykly nokat ýörelgesi (kontrapunkt prinsipi) diýip atlandyryrlar. (Ädikli adamyň çasly aýak sesini eşidenimizde, biz ädigi görmeýäris, emma ony eşidýän adamy we onuň ýüzüniň üýtgeýşini görýäris).

Kontrapunkt polifoniýa bolmak bilen, deň derejeli sesleriň, temalaryň köp bolmagy, gapma-garşylykly (kontrast) temalaryň gozgalmagy bu ýörelgä degişlidir.

Bu ýörelgeleriň ikisi hem sesli kinoda ulanylýar. Kontrapunktyň özi – bu ses bilen şekiliň arasyndaky garşylykdyr. Bu ýagdaý iki ýol bilen döredilip bilner: wertikal montaž (ädigiň sesi – ony eşiden) we kadr içinde garşylyk döwründe ýüze çykýar: birinji planda üns aýratyn bir zada çekilýär, başga bir zat bolsa seslendirilýär. Mysal üçin, birinji planda biz gaýgylý ýüzi görýäris, yzky planda bolsa gahrymana nähilidir bir täsir eden, onuň gaty ses bilen gürleýän gyzyny görýäris, ýa-da uzakda görünýän adamlaryň pyşyrdysyny eşidýäris, ýa-da gahrymanlaryň sözleýşinde we olaryň hereketlerinde, duýgularynda, keýplerinde gabat gelmezlik ýüze çykanda kontrapunkt döreyär.

Şekil ses bilen güýçlendirilýär. Ssenaride kontrapunkt gepleşikleriň we remarkalaryň gabat gelmezligi bilen ýüze çykýar.

Sorag:

1. Kino keşbiniň ses we şekil gurluşy diýip nämä düşünýärsiňiz?

Ssenaride kinoremarka

Kinoda keşp edebi däl-de, çäýe, hereketli bolýar. Kinossenaride, ilkinji nobatda, şular göz önünde tutulmaly:

– görnüş (ekranda şekillendirip bolýan zat);

– montažlylyk (edebi esas, surata düşürmek, wideoýazgy we olary baglanyşdyrmak zerurlygyny göz önünde tutmaly).

Edebi jümle – bu kadr. Eger-de birnäçe kadr nazara alynýan bolsa, onda sözlemi bölmeli. Tutuş edebi tekstde her kadry abzasa bölmeli.

Remarka – bu üýtgeýän gysga, ýöne ekranda bolmaly şekiliň anyk suratlandyrylmasydyr.

Ssenariý – bu suratlaryň çalşygydyr; ssenaride «soň», «soňra», «ondan soňra» we ş.m. sözler ulanylmaýar. Sebäbi bu görnüp duran zat.

Ssenariý remarkasynyň esasy üç görnüşi bolýar:

1. Teatr dramasy – has gutarnykly görnüş bolup, hereket we gepleşik anyk kesgitlenýär (amerikan ssenarilerinde ilki hereketiň ýeri, orny, soňra hereketiň özi suratlandyrylýar).

2. Beýan edýän kyssa – bu sowet-rus ssenarileriniň däp bolan ýazgy görnüşleridir. Munda awtoryň gatnaşygy ýüze çykarylýar. Atmosferany döretmek hyjuwy, adamyň keýpi görkezilýär. Anyklyklar, duýdansyz üýtgeşmeler bolýar, hereketiň ýönekeý suratlandyrylmasyndan başga-da, gahrymanlaryň özüni alyp barşyna geçiş hem beýan edilýär.

3. Şahyrana lirika. Bu ýerde awtoryň bolup geýýän waka gatnaşygy ýüze çykarylýar. Ýazgy birinji şahs tarapyndan ýöredilýär. Meselem, Tarkowskiniň «Aýna» filmi. Bu görnüşde, köplenç, awtoryň duýgusy dramaturgiýanyň hereketiniň üstünden agalyk edýär. Ýöne şonda-da ol ssenarileriň käbiri režissýorlarda gyzyklanma döredýär.

Käwagt ýokary derejeli ssenarilerde biziň ekranda görýän zadymyzy suratlandyрмаýan remarkalara duşmak bolýar, olar atmosferany hödürleýär. Şeýle remarkalar dramaturgiýanyň ýerini tutman, ony doldurýan bolsalar, töwekgel ulanylyp bilner. Meselem, eger-de olar gahrymana, režissýora we ş.m. kömek edýän bolsa netije berer.

Remarka ssenariniň mazmunyna esaslanýar (eger-de ssenariý hereketiň, göreşiň esasynda düzülýän bolsa, onda remarkanyň ilkinji görnüşini ulanmak ähmiýetlidir).

Etýudda örän anyk galyp bolmalydyr. Düwün – birnäçe ösüş – çözügüt.

Saz emosional ýagdaýy ýüze çykarýar. Onuň esasy wezipeleri:

- 1) gahrymanyň kalp ahwalatyny aýan etmek;
- 2) bolup geçýän waka degişli awtoryň teswiri;
- 3) ruhy ýagdaýy, medeniýetiň düzümini, awtoryň duýgularyny bermek.

Galmagallary dogry saýlamaly. Ekrandaky adam hemme galmagaly eşitmeli däl. Käwagt filmlerde ses detaly hökmünde ýalňyz güýçli galmagalyň hereketi emele gelyär. Bular ssenariniň remarkasynda göz önünde tutulmalydyr.

Repriza diýlip, gysga komiki çykyşa aýdylýar.

Kompozisiýa

Kompozisiýa hereket edýän we seslendirilýän şekiliň mazmuny we sýužetiň galyby bolup durýar hem-de olary guraýar. Kompozisiýa – bu eseriň bölekleri bölünmegidir. Şunuň bilen birlikde, özara baglanyşdyrylmagy we birleşdirilmegidir.

Filmiň kompozisiýasynyň görnüşleri:

Gurluş kompozisiýasy – filmi kadrlara, sahnalara bölmek: epizodlar we olaryň baglanyşdyrylmagy hem-de birleşdirilmegi.

Sýužet kompozisiýasy – sýužeti bölekleri bölmek: ekspozisiýa, düwün, ösüş, kulminasiýa, çözgüt, jemleme we olaryň birleşdirilmegi hem-de özara baglanyşygy. Ýöne sýužet diňe ekspozisiýa, düwne we ş.m. bölünmeýär. Onda ýene-de sýužet çyzygy (liniýasy) bolmalydyr.

Sýužet çyzygy kompozisiýasy. Muňa filmiň sýužetini sýužet çyzygyna we leýtmotiwlere (esasy pikir, äheň) bölmek, şuna laýyklykda, olaryň arabaglanyşygy we birleşigi degişlidir. Adatça, baş gahryman filmiň bütün dowamynda görünýär. Ikinji derejeli keşpler käbir epizoda görkezilýär, epizoda düşýänler bolsa, ýeke birinde görünýärler.

Arhitektonika – ideýa hereketiniň bölekleri bölünmegidir. Filmiň bölekleriniň esasy many çuňluklaryna gatnaşygy (mysal üçin, A. Tarkowskiň «Andreý Rublyow» filmi üç bölümden ybarat bolup, olar aldanmadan, toba etmeden we dabaralanmadan ybaratdyr).

Gurluş kompozisiýasynyň düzüm bölekleri:

- 1) kadr;

- 2) sahna;
- 3) epizod.

Kadr filmiň daşky galybynyň birligidir. Kadr – bu kameranyň işläp başlan wagtyndan öçürilişine çenli filmiň bölegidir. Has anyk aýdanynda, ol öňdäki bilen yzdaky kadryň birleşýän aralygyny öz içine alýar. Kadry bölüp we kesip bolmaýar.

Montaž – bu kadrlaryň öz aralaryndaky çalyşmalary we birleşmeleridir. Montažyň kömegi bilen film döredilýär. Onuň depgini we sazlaşygy dolandyrylýar.

Montažyň tapgyrlary:

- 1) kadra bölmeklik edebi ssenariden başlanýar;
- 2) bu bölüm režissýoryň ssenarisinde berkidilýär;
- 3) kadrlar aýratynlykda alynýar;
- 4) montaž: ýerli-ýerinde goýmak we ýelmemek.

Montaž kadr derejesindäki gurluş kompozisiýasydyr.

Montažyň özboluşlylygy ýa-da kadr derejesinde gurluş kompozisiýasy:

Kadryň diskretligi (bölek-bölekligi) – bu käwagt mälum bolýar, käwagt ýok.

Montažyň yzygiderliligi. Parallel montaža, retrospeksiýa (geçmişe ýüzlenme) we beýleki bölünýän hereketlere garamazdan, ähli kadrlar yzygiderlilikde goýulýar. Hemişе biri beýlekisiniň yzyndan gelýär. (Käwagt ekran birnäçe bölege bölünýär). Bu şol bir wagtda birnäçe hereket bolup geçende edilýär.

Kadrlaryň gabat gelmesi. Kadr öz mazmunyna öňündäki we yzyndaky kadr bilen gabatlaşdyrylanda eýe bolýar. Kadry birleşdirmegiň, esasan, 2 usuly bolýar: baglanyşdyrmak we gapma-garşy goýmak.

Kadry birikdirmegiň üznüksizligi. Her kadr üznüksiz ýagdaýda beýleki biriniň yzyndan gelýär. Bu olaryň diskretligine garamazdan bolup geçýär. Bu ýerde bölünýän yzygiderlilik göz önünde tutulmaly.

Sahna – bu hem kadr ýaly bölekdir. Bu filmiň kadrlar toparyndan düzülen bölegidir. Ýöne ol orun, wagт we hereket bitewüligi bilen bellendir. Sahna epizoddan tapawutlanýar. Epizod sahnalardan ybaratdyr. Sahna bolsa kadrlara bölünýär.

Sahnanyň kesgitlemesinde kadadan çykma ýagdaý bolup biler. Meselem, gahrymanlar derýanyň başynda jedelleşip başlaýarlar, rep-likanyň arasyny kesmeýärler. Güzde ak pagtaly meýdanda jedelleş-ýärler, gyşda bolsa çölde dawa edýärler. Şunda tomus başlanan gür-rüň dowam edýär. Bu ýerde wagt we ýer birligi ýok, emma bir hereket saklanýar. Seýrek ýagdaýda, sahna – bu hereketiň birligidir.

Sahnanyň özboluşlylygy (sahna mahsus bolan zatlar):

1) köpnokatlylyk (bu S. Eýzenşteýniň adalgasydyr). Sahna ob-ýekte bolan birnäçe görüş nokadyndan ybarat bolýar (hatda bir kadrda alnan ýagdaýynda hem). Bu ony teatr sahnasyndan tapawutlandyr-ýar. Teatr sahnasynda tomaşaçynyň görüş nokady birdir, gowy kyssa-da onuň görüş nokady üýtgemelidir. Köplenç, sahnalar obýektiw we subýektiw görüş nokadynyň çalşygy esasynda düzülýär. Ol ssenaride göz önünde tutulmalydyr;

2) sahna içiniň öz dramaturgiýasy bolmaly;

3) kino sahnasy dramaturgiýa taýdan gutarnykly däl (bu hem kinony teatrdan tapawutlandyrýar).

Sahnanyň görnüşleri. Sahnany işleniş derejesi boýunça tapa-wutlandyrýarlar:

1) çözülen sahnalar – ol ýerde biz sýužet kompozisiýasynyň ähli düzüm böleklerini diýen ýaly tapyp bilýäris (döwün, ösüş, kulmina-siýa we ş.m.). Gowy filmde ýa-da gowy ssenaride çözülen sahnalar bolmalydyr. Häzirki zaman filmlerinde sahnalar birbada ýiti montir-lenýär we ol şekilli aýdym ýaly bolýar (filmde täsirlenme ýöntem bol-ýar);

2) bölekleyin (fragmental) sahna – onda kompozisiýanyň hemme düzüm bölekleri bolmaýar;

3) geçiji sahnalar – bu sahnalar möhümdir. Bolmasa, filmiň tä-sirliligi ýiter. Meselem, başga hereket dowam edýärkä, ýöräp barýan adamlar. Eger-de şeýle sahna bolmasa, bar hereket pawilýona jemle-ner we kino teatr görnüşine geler;

4) kesilýän sahnalar – uly sahna görkezilýärkä, uly bolmadyk sahnalara tomaşaçynyň ünsi bölünýär. Soňra gaýtadan uly sahna do-lanyp gelinýär;

5) kesişmeýän sahnalar – deň derejeli iki sahna parallel ýagdaýda görkezilýär.

6) fleşbäk-fleşfowäd (fleshback-fleshforward) – örän gysga pursatlyk geçmişe dolanmak ýa-da öňe gitmek.

Sahnalar ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça-da bölünýär:

- 1) ekspozisiýa sahnasy;
- 2) maglumat sahnasy – tomaşaça bir zady habar bermek;
- 3) retrospektiw sahna – yza gaýtarmak;
- 4) öwrülişli sahna;
- 5) kulminasion sahna;
- 6) jemleýji (final) sahna.

Şeýle hem sahnalar wideoýazgynyň (surata düşürilýän ýeri) we hereketiň ýeri boýunça tapawutlandyrylýar: otagda ýa-da tebigatda surata alynýar. (Ssenaride otagdaky sahnadan tebigatda surata alynýan sahnalara geçmek has şowly bolýar, ýagny olary gezekleşdirmeli).

Mundan başga-da, sahnalar žanr we stil çözgütleri boýunça bölünýär. Sahna drama, komediýa we ş.m. görnüşlerde bolup bilýär. Bu tejribeli awtorlar tarapyndan üýtgeşiklik üçin ulanylýar.

Sahnalary deňeşdirmegiň usullary:

- 1) garşylygy (kontrast) boýunça;
- 2) gabat gelmegi boýunça;
- 3) ösüşi boýunça (bir sahna ondan öňki sahnany has güýçli ösdürende).

Sahnalary birleşdirmegiň usullary:

- 1) çaknyşma;
- 2) sepleme (tirkeme).

Sahnalary çaknyşdyrmagyň we tirkemegiň tehniki serişdeleri:

- 1) garaltma;
- 2) şekilleriň yzly-yzyna gelmegi;
- 3) perdeleme;
- 4) gysyp çykarma;
- 5) figuralaýyn garaltma;
- 6) kompýuter grafikasy.

Epizod ssenariniň we filmiň düzüm kompozisiýasynyň elementi hökmünde ulanylýar. Kāwagt epizodlar aýdyň aýratynlaşdyrylan bolsa, kāwagt aýdyň däl bolýar.

Epizod sahnalaryň hataryndan düzülen, içki dramaturgiýasy boýunça şol bir wagtyň özünde eseriň ösýän sýužetinden we ideýasyn-dan ybarat bolan filmiň uly bölegidir.

Epizodyň alamatlary (sahnadan tapawutlylykda):

1) epizod – sahnalaryň topary;
2) epizodyň içinde hereketiň ýerleriniň çalyşmagy (kada bolşy ýaly);

3) wagtyň çalyşmagy;

4) hereketiň çalyşmagy;

5) dramaturgiýa taýdan gutarnyklylyk (sahnadan esasy tapawudy). Epizodyň wezipesiniň iki usullylygy, bir tarapdan, tamamlanan bölek, beýleki tarapdan, filmiň umumy sýužetiniň bölegidir. Bu ýerde epizodyň soňuny (finalyny) dogry tapmak filmiň dowamynyň delilli bolmagy, epizodyň soňunda gyzyklanmanyň döremegi üçin diýseň wajypdyr;

6) ýokary derejeli epizodda filme mahsus bolan dramaturgiýanyň düzüm bölekleriniň ählisi bolmalydyr.

Epizodlaryň görnüşleri:

1. Prolog we epilog.

Prolog:

a) prolog-epigraf;

b) öňden gelýän wakalaryň gysylan görnüşindäki beýany;

ç) ýatlamalaryň başy.

Epilog:

a) post-epigraf;

b) ýatlamalaryň tamamlanmagy.

2. Ekspozisiýa.

3. Epizod-ösüş.

4. Jemleme.

Epizoda «epizodasty epizodlar» hem girizilip bilner («Andrey Rublyow» filmindäki «Gazaply kazyýet» epizodynda gamaşdyрма epizodasty epizoddyr).

Epizod mikroepizodlara bölünip bilýär (kiçi bölekler).

Ýumuş:

1. Sahna bilen epizodyň tapawudyny seljeriň.

Sýžet kompozisiýasy

Sýžet kompozisiýasynyň elementleri:

- 1) ekspozisiýa;
- 2) düwün;
- 3) ösüş;
- 4) kulminasiýa;
- 5) çözgüt;
- 6) jemleme (final).

Sýžet kompozisiýasyny gurmagyň ähli kanunlarynyň esasynda tomaşaçynyň kabul ediş kanunlary durýar:

- 1) tomaşaçynyň ünsüniň öz wagtynda oýarylmagy (amerikanlaryň pikirine göre, başlanandan soňra 5–10 minutyň dowamynda);
- 2) ünsüň saklanylmagy (kulminasiýa, epizodlaryň öwrümleri);
- 3) filmiň soňunda ünsüň güýçlendirilmegi;
- 4) şol güýçlendirmäni kulminasiýa ýetirmek;
- 5) täsirli, tomaşaçylary gynandyrmaýan soňlama.

Ekspozisiýa filmiň gahrymanlarynyň özara gatnaşyklarynyň beýan edilmegi we garşylygyň (konfliktiň) açylmagynyň göni önünden gelyän ýagdaýdyr. Ekspozisiýany wakalaryň önündäki beýan bilen çalyşmaly dälär.

Ekspozisiýada tomaşaçy kimiň kimdigini tanamaly, gahrymanlaryň birek-birege bolan gatnaşygyny, garşylyga getirip biljek ýagdaýy we wakany bilmeli. Ekspozisiýa şeýle görnüşlerde bolýar:

- 1) göni – ähli gahrymanlar bilen birden tanyşýarys, ondan soňra düwün başlanýar;
- 2) gaýry goýulýan – film düwünden başlaýar, soňra bolsa hereketiň gidişiniň dowamynda biz gahrymanlar we ýagdaý bilen tanyşýarys.

Sýžet kompozisiýasy çyzyly (ekspozisiýa, düwün we ş.m.) ýa-da çyzyksyz (erkin tertipde) bolýar.

Sowatly ekspozisiýadan soňra, bilermenleriň «döreýän ýagdaý baradaky ähli maglumaty birkada bermän, eseriň dowamynda tapgyrlaýyn ýetirmeli» diýmeklerine garamazdan, tomaşaçyda gahrymanlar barada hiç bir sorag galmaly dälär.

Düwün garşylykly hereketiň başlangyç pursady ýa-da nokadydyr (bellibir bölek däl). Düwün filmiň aralygynda hem bolup biler, adaty, ol ekspozisiýadan, ýagny çeper eseriň esasy hereketi başlamazyndan öňki ýagdaýy häsiýetlendirýän böleginden soň başlanýar.

Düwün gapma-garşylykly hereketiň başlanmazyndan öňürti taýýarlyk tapgyryny geçýär:

1) gapma-garşylykly ýagdaý;

2) kolliziýa köpçülikleýin ýa-da çylşyrymly garşylykdyr (haçanda, gahrymanlar iru-giç biri-biri bilen gapma-garşylyga girjekdiklerine düşünen ýagdaýynda görünüp ugraýar).

Hereketiň ýaýbaňlanyşy. Munuň özi iň uly bölek bolup durýar. Onuň içinde eseriň kulminasiýasy (ýokary derejesine ýetmegi) bolup geçýär, onda urgy ýa-da garşylyklaýyn urgy ýaly eseri dartgynlylyga getirýän gapma-garşylykly ýagdaýlar berilýär. Şeýle hem täze maglumatlar we gahrymanlar peýda bolup, gapma-garşylykly ýagdaýlaryň ösmegine täsir edýär.

Kulminasiýa – bu gapma-garşylygyň aňrybaş ösen ýagdaýydyr. (Mysal üçin, öwürüden iki sany ýaramaz adam çykýar – atylmaly okuň öňýanynda bolup geçýän pursada hem kulminasiýa diýilýär). «Pajygaly ýagdaý» eýýäm eseriň çözgüdine golaýdyr.

Kulminasiýa nokadyny nygtaýan we ýitileşdirýän usullar:

1) kulminasiýadan ozal göreş barada giňişleýin gürrüň berilmegi («Titanik» («Titanic», 1997) filminde gämide bolup geçen betbagtçylyk);

2) kulminasiýanyň öň ýanyndan kulminasiýa gapma-garşy görkezilýän rahatlandyryjy epizodyň goýulmagy;

3) hereketiň öwürümleri (mysal üçin, «Ikatyogyň höwürtgeleriniň üstünden uçuş» («One Flew Over the Cuckoo's Nest», 1975) filminde Billiň öz janyna kast etmegi), ony kulminasiýanyň önündäki ýagdaý we kulminasiýa bilen çalyşmaly däl;

4) awtorlar tarapyndan baş gahrymany çykgynsyz ýagdaýda goýmak we şol ýagdaýdan gahrymanyň çykalga tapmagy;

5) suspens (göni manyda birahatlyk) – deňagramlylyk, garşylykly güýçleriň biri-birine barabar bolmagy. Adaty, bu ýagdaýlar dartgynly ýagdaýy döretmek üçin ýörite saklanyp görkezilýär.

Kulminasiýa bir bolman, deň derejeli sýužet ugurlary barabar görkezilse, iki hem bolup biler (mysal üçin, «Andreý Rublýow» filminde Rublýow bilen Kirilliň gürrüňi we jaňň galdyrylmagy). Köplenç ýagdaýda, bu sýužet ugurlarynyň biri has möhüm bolup durýar.

Andreý Tarkowskiň «Andreý Rublýow» filminden görnüş

Çözügüt kulminasiýanyň yzyndan gelip, ol ösüşini jemlenmegidir.

Jemleme (final) filmini jemleýji nokady, baş maksadyň ahyrky ýagdaýydyr.

Açyk jemleme gapma-garşylykly hereket bilen tamamlanmadyk ýagdaýynda, ýapyk jemleme bolsa tamamlananda bolýar. Goşa jemleme – iki jogap berlen ýagdaýynda bolýar («Ikatýogyň höwürtgisiniň üstünden uçuş» filminde).

Her bir epizodda haýsydyr bir esasy waka bar. Ssenariý ýazylanda gapma-garşylykly ýagdaýlara seredilende, olaryň gurnalyşynda kimiň kim bilen ýa-da nämäniň näme bilen gapma-garşylyga girýändigini anyk görkezmeli.

Amerikan kino dramaturgiýasynda film başlanan badyna gahrymanyň önünde maksat goýulýar. Ähli sýužetler şonuň bilen bag-

lanyşdyrylýar we gahrymanyň duş gelýän päsgelçilikleri barha art-dyrylýar.

Sýužet öwürümleri:

- 1) tomaşaçy üçin garaşylmadyk;
- 2) gahrymanlar üçin garaşylmadyk;
- 3) tomaşaçylar we gahrymanlar üçin garaşylmadyk;

Tomaşaçy üçin garaşylmadyk öwürüm tötänleýin bolmaly däl, ony taýýarlamak zerurdyr.

Sýužet çyzygy kompozisiýasynyň elementleri. Sýužet çyzygy kompozisiýasynyň elementleri sýužet ugurlaryna bölünýär. Ugruň (çyzygyň) bolmagy üçin azyndan iki nokat bolmaly (gahryman azyndan iki gezek sahnada görünmeli). Hut şu aýratynlyklar boýunça gahrymanlar ikinji derejeli we epizod gahrymanlaryna bölünýär. Epizodda epizod gahrymany ikinji derejeli gahryman bolup biler, ýöne filmiň baş gahrymany bolup bilmez.

Leýtmotiiv – bu gahrymany ýa-da ahwalaty hemişelik häsiýetlendirýän pursat hökmünde eserde keşbiň, detalyň, sözleýiş, sýužet öwürümleriniň gaýtalanyp durmagydyr (muňa gahrymanyň hereketleri, saz we başgalar girýär).

Ugurlary birikdirmegiň usullary:

- 1) sahnada ugurlaryň bir-biri bilen gabat gelmegi – gahrymanlar duşuşyp, bir-biri bilen gürleşýär;
- 2) gahrymanlaryň telefon, hat üsti bilen gepleşmegi;
- 3) duşuşmazdan gahrymanlaryň biri-biri baradaky gürrüňleri;
- 4) detal arkaly: hat, ýazgy;
- 5) sazyň üsti bilen;
- 6) fotosurat;
- 7) gahrymanyň kalbynda ugurlary birikdirmek («Nostalgiýa» («Nostalgia», 1983) filminde gahrymana aýan bolýan ahwalat).

Sýužet ugurlary oýlanyşykly, sazlanan we gutarnykly bolmaly (meselem, «Titanik» filminde Frensisiň ýitişi).

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Ekspozisiýa diýip nämä aýdylýar? Mysal bilen düşündiriň.*
2. *Sýužet çyzygy kompozisiýasy nämä?*
3. *Filmleri jemleýji nokady boýunça derňäň.*

Sýžet kompozisiýasynyň amerikan nazaryýeti

Amerikaly kinoçylar filmiň sýžet ugruny üç bölege bölýärler: başlangyç, aralyk we soňlama. Olaryň arasyndaky barabarlygyň ölçenip kesgitlenmegi onuň esasydyr: başlangyç – 15–20 minut, aralyk – 45–60 minut, soňlama – 20–30 minut. Amerikanyň ssenariý ýazgysynda bir sahypa bir minut.

Öwürimli nokatlaryň nazaryýeti. Başlangyç – birinji öwürimli nokat, aralyk – ikinji we öwürimli nokadyň soňy. «Ikatýogyň höwürtgeleriniň üstünden uçuş» filminde Magyň şepagat uýasynyň göwnüni bir hepdäniň içinde tapjakdygy barada jedele girýän ýeri birinji öwürimli nokat, Magyň gaçyşa taýýarlyk görüp, gyza jaň edýän ýeri ikinji öwürimli nokatdyr. Başlangyçdan 5–10 minut geçeninden soň, «fokusyň üýtgemegi» netijesinde, biz filmiň bir zat barada gidýändigini dogrusynda pikir edýäris, birden hem sýžet üýtgeýär. Aralykdaky nokat filmi ikä bölýär (Makmýörfini hassahanadan çykarmazlyk baradaky lukmanlaryň gelen netijesi).

Bu kadalar tomaşaça ýokary derejede täsir edýär. Olar azyndan iki sany sýžet öwürimini üpjün edýär. Ýöne bu shema zerarly, köp-

*Miloš Formanyň «Ikatýogyň höwürtgeleriniň üstünden uçuş»
filminden görnüş*

lenç ýagdaýda, filmiň näme bilen gutarjakdygyny öňünden bilip bolýar, ony aradan aýyrmaly (*K. Tarantino*).

Filmiň, takmynan, onunjy minutynda eseriň tutuş dowamy üçin gahrymanyň öňünde goýlan maksat peýda bolýar.

Mälim bolşy ýaly, tomaşaçynyň ünsüni öwürümler – peripetiýalar, garaşylmadyk wakalar juda özüne çekýär.

Käbir sungaty öwrenijiler bu nazaryýetiň takyk hasabyna dürli durmuş wakalarynyň galyba salynmagy hökmünde garaýarlar. Şunuň ýaly hasap eseri döredijileriň zehini bilen amala aşyrylanda ýerine düşýär. Meselem, ssenaristleriň, režissýorlaryň, aktýorlaryň zähmetiniň sowatly sazlaşdyrylmagy netijesinde Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda ýokary derejeli ajaýyp filmleriň ýüzlerçesi döredildi. Emma meýnstrimlerde (döwrüň ýoň bolan eserlerinde) berk galyba salnan ölçegler, şablon çözügütleri eseriň soňunyň öňünden mälim bolmagyna hem getirýär.

Bellenilişi ýaly, sýužet düzmegiň amerikan nazaryýeti, öňi bilen, drama sýužetlerine laýyk gelýär. Şunuň bilen birlikde, Ýewropanyň we Aziýanyň döredijileri bolan beýleki sýužet ugurlaryny hem hasaba almaly. Amerikan kinoçylary döredýän eserleriniň işjeň herekete gönükdirilendigini nygtaýarlar.

Meşhur režissýorlardan Kwentin Tarantinonyň, Jim Jarmuşyň, Dewid Linçiniň işlerinde bellenen galypda durmaýan täzeçil öwüşginleri görmek bolýar.

Arhitektonika

Arhitektonika – bu filmi many çuňlugy boýunça böleklere bölmekdir. Arhitektonikanyň elementleri filmiň ideýasynyň ösüşiniň geçýän tapgyrlarydyr. Mysal üçin, «Andreý Rublýow» filminde arhitektonika üç bölege bölünýär: 1) gahrymanyň meýillendirmeleri («Skomoroh» – gadymy rus dilinde (wäşi, masgarabaz)); 2) ýokary galmak «Feofan Grek», «Andreýa hyjuw», «Baýramçylyk», «Gorkunç aýyplanma» – bu nowellalarda gahryman adamlara bolan söýgüsi üçin hem bolsa günä işleri edýär; 3) toba gelmek

(gahryman gürlemezlige ant içýär – «Gaçyş» we «Dymyş» bölekleri).

Adatça, arhitektonika «tezis – antitezis – sintez» shemasy boýunça gurulýar.

«Tolkunlary böwsüp» («Breaking the Waves», 1996) filminde tezis – gahrymanlaryň söýgüsi, antitezis – gahrymanyň haýyşy ýerine ýetirmegi, sintez – gurban etmekdir.

Lars fon Triýeriň «Tolkunlary böwsüp» filminden görnüş

Türkmen milli kinosynda hem many gurluşy taýdan çylşyrymly filmler surata düşürilipdi. Awtoryň, režissýoryň meýilleri hut ideýanyň ösüş tapgyrlarynda aýan edilipdi. Ýöne many çuňlugyny ýüze çykarmak üçin kinoda hereketiň wajyp hyzmaty ýerine ýetirýändigini şübhesizdir. «Aýgytly ädim», «Şükür bagşy», «Gelin», «Gorkak batyr», «Perişdejik, şatlyk paýla!» we beýleki filmlerde kino mahsus bolan gurluşa laýyklykda awtoryň meýilleri ýüze çykarylýar. Köp filmlerde bolsa, milli dünýägaraýşy ýüze çykarmaga ýykgyt edilýär.

Andrey Tarkowskiý «Şekillendirilen wagt» diýen kitabynda şeýle ýazýar: «Suratkeş (döredijilik ussady mysalynda) kämillige barýan

ýolda jemgyýetçilik durmuşynyň durnuklylygyny bozmaga synanyşýar. Jemgyýet durnuklylyga ymtylýar, suratkeş bolsa tükeniksizlige ymtylýar. Suratkeşi müdimi hakykat gyzyklandyrýar, şol sebäpli ol öňe seredýär we hemmelerden öň görýär.»

Ýumuş:

1. Temalarda mysal getirilen filmlere tomaşa ediň we syn beriň.

Sýužet

Sýužet eposda, dramada, poemada, ssenaride, filmde fabulanyň açylmagydyr, şekillendirilýän wakanyň esaslandyrylmagy we yzygiderlilikidir.

Sýužet – bu filmiň esasynda durýan derejedir. Sýužetiň birnäçe düşündirilişi bar. Sýužet wakalaryň sepi, işiň wakalarda bolman, eýsem, olaryň berlişinde bolmagyna seretmezden, wakalaryň gurluşydyr.

Beýleki bir düşündirilişi, sýužet adamyň häsiýeti bilen çaknyşygy we onuň beýleki gahrymanlar bilen özara gatnaşygydyr. Bu düşündirişi eserleriň az bölegine laýyk getirip bolar. Sýužetiň nämedigine düşünmek üçin ony keşp (obraz) bilen deňeşdirmelidir.

Bitewi keşp. Köplenç, aýry-aýry keşpler (gahrymanyň keşbi) barada gürrüň edilýär. Bu keşpleriň filmde bir ýere jemlenmegi hem-de eseriň dowamynda kem-kemden aýdyňlaşyp, soňunda doly açylyp görkezilmegi bitewi keşbi emele getirýär.

Keşp (obraz) estetikanyň hakykaty aýratyn we diňe sungata mahsus bolan özleşdirmek we özgertmek usuly arkaly häsiýetlendirilýän derejesidir. Keşpde awtoryň başlangyjy, onuň hakykata gatnaşygy (garaýşy) bar.

Eger-de şekil diňe şekillendiriş serişdeleri arkaly döredilse, keşp kinematografiýa we dramaturgiýa serişdeleri arkaly (gahrymanlaryň arasyndaky gatnaşyklar ýaly) döredilýär. Ýlmy düşünjeden tapawutlylykda, keşp gatnaşyklary, duýgulary açyp görkezýär. Düşünjede diňe abstragirlenen logiki pikir bolýar, keşpde bolsa ha-

kykatyň ähli durky ýüze çykýar. Mysal üçin, haýsydyr bir jaý däl-de, bellibir jaý.

Sýužet keşbiň galyby bolýar. Bitewi keşbi biz kem-kemden açýarys. Sýužet – bu keşbiň ony doly açmakdaky hereketi. Şol sebäpli esasy ýörelgelere eýersañ, sýužetsiz filmiň bolmagy mümkin däl. Sýužetiň esasynda durýan wakalaryň düzümi fabuladyr.

Fabula özara içki gatnaşyklarda wakalaryň bir ýere jemlenmegidir. Häzir fabula köp babatda taryh bilen çalşyrylýar. Taryh – bu şol bir fabuladyr. Köplenç, sýužet fabula bilen gabat gelmeýär. Fabula sýužetiň bir bölümidir (ýöne olar birmeňzeş däldir).

Fabuladan daşky wakalaryň mysalyny «Tolkunlary böwsüp» filminden almak bolar (Lars fon Triýer): gahrymanyň dostunyň we ruhanynyň çüýşäni basýan sahnasy, gahryman gyzyň taýak bilen minarany kakýan sahnasy we ş.m.

Sýužetiň düzümi bölekleri: hereket; esaslandyрма; peripetiýa – bular sýužetiň ýönekeý bölekleridir.

Hereket – bu diňe bir gymyldy-hereket däldir. Sessiz kinematograf hereket esasynda gurlupdy. Hereket diňe fiziki bolman, eýsem, aňladyjdyr. Hereket gahrymanlaryň, filmiň awtorlarynyň duýgularynyň, pikirleriniň, göz önünde janlandyrmalarynyň, islegleriniň, gatnaşyklarynyň, yhlaslarynyň daşky gymyldy arkaly aňladylmagydyr.

Hereketiň ekrandaky görnüşleri (häzirlikçe gahrymanlaryňky): fiziki hereket; sözleşiş hereketi.

Hereketiň umumy görnüşleri: daşky; içki.

Daşky – bu gahrymanlaryň hereketleriniň bellibir işde ýüze çykarylmagydyr. Bellibir iş amala aşyrylanda hereket aýdyň ýüze çykýar.

Içki hereket – bu psihologik, kalp hereketidir. Bu hereket pikir-hyýal derejesinde galyp biler, muňa seretmezden, olar köp babatda gahrymanyň häsiýetini açyp görkezýärler. Içki pikiri ahyrsoňy ýüze çykaryp hem bolar. Içki hereket göni ýüze çykarylman, mazmun taýdan hem berlip bilner. Käwagt hereket hereketsizlikde hem jemlenip bilner (mysal üçin, Makmýörfi soňunda gaçmaýar).

Kāwagt hereket hereketiň goýberilmeginde gurulýar, ýöne ssenarist özüniň nämäni goýberýändigini anyk bilýär we şonda-da bu hereket barada pikir ýöredýär.

Şu ýönekeý hereketlerden sahnanyň – epizodyň ýa-da tutuş filmiň hereketi düzülýär.

Esaslandyrma – bu wakalaryň, edilýän işleriň we gahrymanlaryň içki duýgularynyň çeperçilik taýdan esaslandyrylmagy, hereketiň sebäbidir.

Esaslandyrmanyň görnüşleri:

1) daşky – gahrymanyň düşen ýagdaýy. Beýleki gahrymanlaryň edýän işleri, hereketleri;

2) içki – gahrymanlaryň üýtgeşik duýgulary başdan geçirmegi (gorky, söýgi, ýigrenç...), hut, içki esaslandyrmalar hereketi ahlak taýdan bahalandyryrlar (mysal üçin, Makmýörfiniň şepagat uýasyna topulmagy).

Hereketleriň we esaslandyrmalaryň yzygiderliligi:

1) has ýaýran: daşky esaslandyrma; içki hereket.

2) soňa goýlan esaslandyrma (Tarantinonyň «Jeki Braun» («Jackie Brown», 1997) filmine seret); hereket; içki esaslandyrma; daşky esaslandyrma.

3) daşky we içki esaslandyrmalaryň çaknyşygy: bu gahrymanyň ýaýdanmalary (Makmýörfiniň gyzy diňlemän we hasaplaşmak (ar almak) pikiri bilen gaçman ýörşi).

Esaslandyrmalar sýužetde esasy serişde bolup, onuň çuňlugyny görkezýär.

Peripetiýalar (öwürimler) – bu hereketiň barşynda gahrymanyň ykbalynda garaşylmadyk ýagdaýda ýüze çykan waka, hadysadyr. Aristotel ony gapma-garşylyga geçiş, ýagny bagtlylykdan betbagtlyga we tersine diýip atlandyrypdyr.

Nowellada jemleýji öwürüm esasy bolup durýar. Garaşylmadyk ýagdaý hökmany suratda taýýarlanan bolmaly, şonda ol dramaturgiýa taýdan kanunalaýyk bolar. Taýýarlyk sýužet ýa-da sözleşiş we ş.m. bolup, ownuk bölekde, tötänleýin hereketde ýüze çykyp biler. Waleriý Brýusow peripetiýa barada: «Soňy garaşylmadyk, ýöne ondan gutulma ýok» diýipdir. Öwürümiň taýýarlygy göz-görtele, mese-mälim bol-

man, biraz syrly bolmaly. Onuň göni öwrümiň öňýanyndan bolmagy zerur däl. Ol tutuş filmiň içinden geçmeli.

Öwrümiň üç galyby:

- 1) gahryman üçin we tomaşaçy üçin garaşylmadyk;
- 2) gahryman üçin garaşylmadyk;
- 3) tomaşaçy üçin garaşylmadyk, emma gahryman üçin däl.

Ýokary derejede işlenip düzülen ssenaride epizodlar, takmynan, deň bolmalydyr. Epizod ýönekeý açylyp görkezilýän waka bolman, eýsem, ekspozisiýaly, başlangyçly we ş.m. doly talabalaýyk wakadyr.

Filmde ünsüň dykgatly jemlenilmegi diňe sýužet we öwürimler arkaly döredilmek bilen çäklenmeýär, ol arassa suratlandyryş serişdeleriniň kömegi bilen döredilýär.

Kulminasiýany taýýarlamagyň bir usuly – bu kulminasiýadan ön garaşylmadyk öwürümi etmektir.

Detektiwlerde fabula detallarynyň uly mukdary ýalan ýaly hem görnüp biler. Aýrylyp soňa goýlan detal diýseň täsirli bolýar.

Soraglar:

1. *Sýužet diýip nämä aýdylýar?*
2. *Filmde esaslandyрма nämä üçin gerek?*
3. *Sýužetiň nähili düzümi bölekleri bolýar?*

Sýužetiň görnüşleri

Sýužetleriň arasyndaky çäkler filmlerde, köplenç, aýdyň görkezilmeyär. Aristotel sýužetiň iki görnüşiniň bardygyny aýdyp geçipdir: drama we epiki sýužet. Soňra oňa liriki görnüşü goşupdyrlar. Wissarion Belinskiý hem şu üç görnüş barada durup geçipdir. Wagtyň geçmegi bilen täze görnüş – kyssa görnüşü peýda bolupdyr, ol epiki görnüşden gelip çykýar. Edebiýatda sýužetiň jemi 4 görnüşü bar: drama, liriki, epiki we kyssa. Kinoda bolsa ýene bir görnüş – sintetiki görnüş hem peýda bolýar.

Sýužet görnüşleriniň kinodaky alamatlary:

- 1) hereket;

- 2) hereket usullary we hereketleri birleşdirmegiň usullary;
- 3) konflikt – garşylyk;
- 4) sýžetde adamyň keşbi, häsiýeti we şahsyýeti;
- 5) sýžetde wagt we giňişlik;
- 6) sýžetiň açylyş depgini;
- 7) sýžetde fabula.

Drama sýžeti

Drama wakasy. Sýžetiň görnüşleriniň tapawudy ilki bilen olaryň esasynda wakanyň dürli görnüşleriniň ýatandygyna esaslanandyr. Drama wakasynda filmiň awtorynyň hereketi az derejede ýüze çykýar. Onda, esasan, aktýorçylyk oýnuna daýanylýar. Drama wakasy obýektiw wakadyr. Biz gahrymanlaryň hereketlerini we duýgularyny awtoryň olara bolan gönüden-göni bildirýän garaýşy bolmazdan yzarlaýarys. Hakyky drama wakasy diňe teatrda bolup bilýär. Kinoda filmiň şekillendiriş serişdeleri dolulygyna diýen ýaly aktýora tabyn bolanda we olaryň esasy wezipesi awtoryň pikirlerini we dünýägaraýşyny bildirmekden ybarat bolman, aktýorçylyk ussatlygyny tomaşaçylara has takyk ýetirmekden ybarat bolanda drama wakasy şöhlelenýär.

Drama wakalarynyň hereketiniň we aragatnaşygynyň usullary. Bu ýerde biziň awtory görmeýändigimiz sebäpli, wakalaryň hereketiniň usuly «öz-özünden hereket edýän» diýlip atlandyrylýar, hereketleriň arasyndaky arabaglanyşyk hem sebäp-derňew arabaglanyşygy bolýar. Köpçülikleýin žanrlaryň hemmesi drama wakasyňa esaslanýar.

Garşylyk we onuň görnüşleri. Dramaturgiýa garşylygy – bu göreşe eltip bilýän (ýa-da eltmeyän) her dürli gapma-garşylykdyr. Drama garşylygy (fiziki ýa-da ruhy) taraplaryň biriniň ýeňşi bilen tamamlanýan, gahrymanyň içindäki ýa-da iki sany aýry gahrymanyň biriniň beýlekisine garşy duran güýçleriniň göni göreşe eltýän garşylygydyr. Bu garşylyk dramalara, başdan geçirmeli filmlere mahsusdyr. Adatça, drama garşylygy filmiň başynda başlanýan, onuň tutuş dowamynda açylýan, soňunda tamamlanýan bitewi garşylyk görnüşinde çykyş edýär.

Drama häsiýeti bolmadyk garşylyga beýan ediji garşylyk diýilýär. Oňa başgaça «gowşadylan» garşylyk hem diýilýär. Ol gahrymanlaryň şol bir zada ýa-da hadysa dürli garaýyşlarynyň esasynda düzülýär.

Garşylyklaryň ösüş tapgyrlary – ýagdaý, kolliziýa, düwün, çözügüt, jemleme. Ähli garşylyklar içki ýa-da daşky bolup bilerler: daşky garşylyklar – bu gahrymanlaryň arasyndaky garşylyklar (kim bilen kimiň arasynda). İçki garşylyklar gahrymanlaryň kalbynda bolup geçýär (näme bilen nämäniň arasynda). Daşky garşylyk hem, içki garşylyk hem gizlin bolup biler (garşylyk açyk görünmän, birden ýüze çykýar).

Içki garşylyk dramaturgiýada örän wajypdyr. Drama gahrymanlarda içki garşylygyň barlygy bilen melodramadan tapawutlanýar. Ýagny daşky häsiýetleri boýunça film drama bolýan bolsa, onda gahrymanda hökman içki garşylyk bolmalydyr.

Drama sýužetinde keşp, häsiýet we şahsyýet. Keşbiň özünde häsiýet bar (muňa gahrymanyň daşky keşbi, oňa bolan garaýyş hem girýär). Adamyň gowy işlenip düzülen keşbinde dürli gatlar, derejeler örän kändir (Tarkowskiý: «Filmiň dowamynda biz her gezek gahrymanda täze bir zady açmalydyrys» diýip belläp geçýär). Şundan ugur alyp, her bir adamda (keşpde) 4 sany esasy gatlagyň bardygyny aýtmak bolar:

- 1) adam, onuň işgärleriniň we ýoldaşlarynyň bilşi ýaly;
- 2) adam, maşgalada tanalyşy ýaly;
- 3) adam, özüni kabul edişi we tanaýşy ýaly;
- 4) adam, hatda özüniň hem bilmeýän adamy ýaly (bu onuň piki-rinde bar we göz ýetirişlerinde, düşýlerinde, duýdansyz esaslandyrylmadyk hereketlerinde ýüze çykyp bilýär). Ine, şunda öwürümleri döredip bolýar (esasan-da, bu güýç «Stalkerde» ulanylýar).

Häsiýet we şahsyýet tapawutlanýar. Häsiýet – bu adamyň bellibir ruhy aýratynlyklarynyň toplumydyr (tapawutlandyrylan alamatdyr). Häsiýetiň alamatlary:

- 1) durnuksyzlyk (munuň esasynda köp eserler düzülýär. M. Gorkiniň aýtmagyna görä, sýužet häsiýetiň emele gelmegidir).
- 2) dürli adamlaryň häsiýetiniň meňzeşligi.

Häsiyetler işlenilişi boýunça bölünýär:

1) köp çylşyrymly (haçanda gahrymanda gapma-garşy alamatlar we aýratynlyklar örän köp bolanda);

2) ýeke çylşyrymly (haçanda gahrymanyň bir – ýeke-täk alamaty aýdyň görnende).

Häsiyetler şekillendiriş döwri boýunça hem bölünýär:

1) häsiýetiň açylmagy;

2) häsiýetiň ösüşi;

3) häsiýetiň birden üýtgemegi.

Bu görnüşler hem sazlaşyp, hem aýratynlykda ulanylyp bilinýär.

Şahsyýet – bu adamyň wajyp ruhy esasydyr. Şahsyýet häsiýetden tapawutlanýar:

1) meňzeş dälligi we ýeke-täkligi bilen;

2) durnuklylygy bilen (emma has açyk ýa-da açyk däl bildirip biler);

3) bakylygy bilen.

Drama sýužetinde şahsyýeti açmagyň usullary:

1) ilki bilen ol özüniň öňünde goýan maksadynda açylýar. Üstesine-de, bu maksat näçe ýetip bolmajak ýaly bolup görünse, şonça-da gahrymanyň şahsyýeti güýçli açylýar.

2) maksada ýetmek ýolunda gahrymanyň gyşarnyksyzlygy, hatda oňa ýetmek üçin janyndan geçmäge taýýarlygy. Meselem, Makmýörfi.

Drama sýužetinde wagt we giňişlik. Wagtyň hakykylygy, ýagny wakanyň «şu ýerde we şu wagt» bolup geçýänligi drama sýužetinde möhüm alamat bolup durýar. Sýužetiň beýleki görnüşlerinde geçmişe ýüzlenmeler, kadryň aňrsyndaky sesler, geçmişiň wakalarynyň senesini belleme we ş.m. bar. Drama sýužetinde üç sany birligiň ýörelgesi dolulygy bilen amala aşyrylýar: ýer, wagt we waka.

Sýužetiň drama görnüşinde wagt toplanandyr (ýagny hereketleriň arasyndaky aralyklar az). Drama sýužeti näçe gysylan bolsa, şonça-da täsirli bolýar.

Drama sýužetinde giňişlik hem toplanmaga ymtylýar (şu ýerde we şu wagt).

Drama sýužetiniň ösüş depgini. Drama sýužetiniň ýaýbaňlanmagy hemişelik hereketli we depginli häsiýeti göz önünde tutýar. Gyöte: «Romanda pikirler we wakalar, dramada häsiýet we hereketler şekillendirilmeli... Romanyň wakalary haýal ýaýbaňlanmaly, drama onuň soňlanylyşyna howlukmaly (bu çemeleşme elmydama saklanmaly)» diýýär.

Drama sýužetinde sahna, hatda gepleşikleriň esasynda düzülen bolsa-da, gepleşikdäki jümlelerde hereket we ugur bolmalydyr.

Drama sýužetinde fabula. Drama sýužetinde fabulanyň we sýužetiň özara gatnaşyklary, adaty, ýönekeýdir: sýužet fabulanyň yzy-na eýerýär. Wakalar hronologik tertipde gidýär («Kriminal edebiýat», («Pulp Fiction», 1994) – drama bolmadyk sýužet). Drama sýužetinde wakalar has aýdyň görünýär.

Ýokarda agzalan alamatlaryň hemmesi hökmany suratda drama sýužetinde bolmalydyr. Ol ýuwan eklektikanyň alamatlarynyň (çeperçilik serişdeleriniň birleşdirilmeginiň) ýüze çykmazlygy üçin gerekdir.

Drama sýužetiniň esasy alamatlary (gysgaça):

1) sýužetiň drama görnüşi keşbiň (gahrymanyň) aýdyň gapma-garşylygyny görkezýär;

2) sýužetiň drama görnüşi sebäp-derňew usuly bilen bagly bolan obýektiv hereketden ybaratdyr;

3) onuň esasynda bitewi we ýiti ösýän garşylyk bar;

4) gahrymanlaryň işlenen häsiýetleri, ýiti şahsy başlangyçly gahrymanlar bolmaly;

5) drama sýužetinde hereketiň wagty we ýeri bitewüligine hem-de konsentrlenmäge (toplanmaga) ymtylýar;

6) hereket depginli, sýužet tamamlanmaga çalyşýar;

7) drama sýužetiniň wajyp bölegi – fabula taryhy bolup, ol az üýtgeýär.

Ýumuş:

1. *Drama sýužetli filme tomaşa ediň we syn ýazyň.*

Epiki sýužet

Kinonyň taryhynda epiki sýužetler ýigriminji asyryň birinji ýarymyndan gözbaş alýar. Ýigriminji asyryň 20-nji ýyllarynda «Potýom-

kin» bronenosesi» («Броненосец «Потемкин», 1925) filmi ekrana çykanda, sýžetiň drama we epiki görnüşlere bölünmesi bolup geçdi. Wiktor Şklowskiý entek kinonyň juda ýaş döwründe 1926-njy ýylda: «Geljek sýžetsiz kinonyňkydyr» diýip ýazypdyr. Elbetde, «Potýomkin» bronenosesi» filminde sýžet bar, ýöne ol epiki sýžetdir. Türkmen kinosynda A. Garlyýewiň döreden «Aýgytly ädim» filmi epiki sýžetden düzüldir.

Sergeý Eýzenşteýniň «Potýomkin» bronenosesi» filminden görnüş

Epiki kinosýžetiň alamatlary:

1. **Epiki hereketiň aýratynlyklary** bolýar. Drama sýžetinden tapawutlylykda epiki sýžetde waka bir gahrymanyň töwereginde däl-de, adamlary herekete getirýän taryhy hadysalaryň erki boýunça (ýagny gahrymanyň aýratynlygy däl-de, halkyň ruhy, umumy halk wakasy) dowam edýär. Epiki sýžet öz doly şöhlelenmesini gadymy eserlerde tapypdyr («Iliada», «Mahabharata» we ş.m.). Sessiz kinolardan başlap, epiki sýžet D. Griffithiň «Milletiň döreyşi» («The Birth of Nation», 1914), «Oňşuksyzlyk» («Intolerance: Love is struggle Throughout the Ages», 1916), Eýzenşteýniň «Potýomkin» bronenosesi», Gansyň «Napoleon» («Napoleon», 1927) filminde, soňra bolsa «Şemal bilen äkidilenler» («Gone with the Wind», 1939), «Aleksandr Newskiý» ýaly sesli filmlerde bolupdyr. Bu filmleriň wakasy – taryhy wakalar bolupdyr. Watançylyk urşundan soňra, «Berliniň synyşy» («Падение Берлина», 1949), «Kasam» («Клятва», 1946), Amerikada «Iň uzak gün», Russiýada «Uruş we parahatçylyk» («Война и мир», 1968), Italiýada L. Wiskontiniň «Hudaýlaryň ölümi» («La caduta degli dei», 1969) ýaly epiki sýžetli filmler döredilýär. Soňky ýyllarda «Azat etme» («Освобождение», 1970), soň bolsa «Batur ýürek» («Braveheart», 1995), «Ot we gylç bilen» («Огнем i mieczem», 1999) we beýlekiler döredildi. Şeýle-de kinoda бүтінлеý epiki sýžetde guralmadyk, ýöne epiki ugry güýçli bolan eserler bar. Mysal üçin, «Andrey Rublyow», «Forrest Gamp» («Forrest Cump», 1994), «Titanik» ýaly filmleri görkezmek bolar.

2. Bir hereketiň beýleki bir hereket bilen baglanyşyk usuly:

- a) sýužeti bir adam däl-de, taryh herekete getirýär;
- b) oňünden kesgitlenilenlik (mysal üçin, «Titanik»).

Baglanyşyk usuly. Epiki sýužetde sebäp-derňew usuly agalyk etmeýär. Aragatnaşyk däl-de, halkyň ruhy esasy bolýar. Epiki sýužetde sebäp-derňew usulynyň, logikanyň bozulmasyny örän köp tapyp bolýar. Hereketler hronologik ýagdaýda, ýokary erk arkaly baglanyşýar.

3. **Epiki sýužetde garşylyk.** Bar bolan düzgüne laýyklykda, drama garşylygy gahrymanlaryň arasynda ýa-da gahrymanyň içki dünýäsinde bolup geçýär. Epiki garşylyk – bu gapma-garşy ugurlara ýönelýän iki güýjüň, halk köpçüliginiň çaknyşygydyr. Epiki filmlerde çuňňur gapma-garşylyk ýeke bolmaýar, ol dürli adamlaryň köp taraply garşylygynda ýüze çykýar. Epiki we kyssa sýužetinde köp sanly garşylyk bolup biler, olaryň ählisi çuň içki gapma-garşylyga esaslanýar.

4. **Epiki sýužetde gahrymanyň şahsyýeti we ony açyp görkezmegiň usullary.** Drama sýužeti üçin gahrymanyň bellibir häsiýete eýe bolmagy wajypdyr. Epiki sýužet üçin bolsa, gahrymanyň aýratynlygy däl-de, halk bilen bitewüligi möhümdir, sebäbi ol ähli halky we onuň ruhuny alamatlandyrýar. Epiki gahrymanyň häsiýetleri:

- a) durnuklylyk we berklik;
- b) onuň şahsyýeti halkyň ruhunyň ýüze çykyşy bilen kesgitlenýär;
- ç) gahrymanyň şahsy maksady däl-de, halkyň maksady (mysal üçin, uruşda ýeňiş gazanmak);
- d) hakyky epiki gahrymanyň ebediligi (eger ol wepat bolsa, onuň işi ýeňmeli);
- e) gahrymanyň näbelliligi (onuň adynyň wajyp dälligi).

Epiki gahrymany açyp görkezýän kinematografik serişdeler: epiki gahrymanyň hereketi edil drama gahrymanynyň hereketi ýalydyr; bu onuň hereketinde we gürrüňinde ýüze çykýar. Bu hereket taryhy wakalardan, köpçülikden üzňe däl. Epiki sýužetde umumy we uzak meýilnamalar köp, sebäbi oňa köp adamlar gatnaşýar (adatça, epiki filmler köpmetražlydyr).

5. **Epiki sýužetde awtor.** Awtoryň epiki sýužete gatnaşygy drama sýužetine garanyňda köp bolýar. Epiki awtor hekaýa awtoryndan,

birinjiden, obýektiw bolmaga çalyşýanlygy, ikinjiden, epiki sýužetde awtor şaýat, wakalar hakynda ýatlamany ýaýradyjy hökmünde çykyş edýänligi bilen tapawutlanýar.

6. Wagt we giňişlik. Wagt we giňişlik suratlandyrylanda epiki sýužet dolulygyna drama sýužetinden tapawutlanýar: hiç haçan «şu ýerde we häzir» däl-de, esasan, bir wagt geçip giden zaman ýüze çykarylýar:

- a) ýazgylaryň üsti bilen ýyly, geografiýasy görkezilýär;
- b) kadryň aňyrsyndaky ses bilen beýan edilýär;
- ç) olaryň sazlaşygy bilen;
- d) wakalary retrospeksiýa bilen suratlandyrmak;
- e) filme girizilen hronika ýa-da onuň ýasama görnüşi.

Epiki sýužetiň ösüş wagty – taryhy wagt uzak döwür aralygyna ýa-da kăwagt arasy üzülen wagt görnüşinde hem görkezilýär. Mysal üçin, «Titanik» filminde wakalar 100 ýyl aralygynda birden çalyşýar.

Epiki sýužetde giňişlik hem bitewi däl, ol, drama sýužetinden tapawutlylykda, wagt we giňişlik boýunça giň gerime eýe bolýar. Bu geografiki giňişlik babatynda hem aýdyň görünýär.

7. Epiki sýužetde ösüşiň depgini, drama sýužetinden tapawutlylykda, saldamly, haýal, görnükli, jemlenmäge howlukmaýar. Üns wakalaryň nähili tamamlanýandygyna däl-de, olaryň nähili bolup geçýändigine çekilýär. Epiki sýužetiň jemi, köplenç, öňünden bellidir.

8. Sýužet we fabula. Drama sýužetinde bolşy ýaly, sýužet wakalaryň hronologik tertipde çalyşýan fabulasynyň yzyndan gelýär. Ýöne fabulada üýtgeşmeler bolup biler:

- 1) ugruň köpdürlüligi (hakyky we toslanan gahrymanlar);
- 2) sýužete taryhy däl wakalary girizmek (adamlaryň durmuşy barada hekaýalar);
- 3) sebäp-netije aragatnaşygyny aýyrmak.

Epiki sýužet barada (gysgaça):

1. Taryhy wakalar hem-de oňa gatnaşýan adamlaryň hereketleri, duýgulary epiki hereketlere esaslanýar.

2. Epiki sýužetdäki hereketleriň aragatnaşygy şularyň üsti bilen amala aşyrylýar:

a) taryhy wakalaryň hronologik yzygiderliligi;

b) Hudaý tarapyn özgerýän gabat gelmeler, täsin hadysalar (bolup geçmeler).

3. Anyk garşylyklar suratlandyrylýan döwrüň çuň garşylygyny görkezýär.

4. Epiki sýužetiň gahrymany, ilki bilen şahsyýet hökmünde açylýar (häsiýeti däl) hem-de bu onuň halk bilen, adamzat bilen, Hudaý bilen birdigini görkezýän alamat bolup ýüze çykýar.

5. Awtor epiki sýužete az derejede gatnaşyandygyna garamazdan, wakalary gözi bilen görmese-de, olara güwä geçýär.

6. Epiki sýužetdäki hereketler geçen zamanda bolup geçýär, wagt we giňişlik bu ýerde bitewi bolmaýar.

7. Ösüşini depginini saldamly we haýal bolýar.

8. Epiki kino sýužeti taryhy wakalaryň fabulasy esasynda ýazylýar, ýöne kämahal oňa toslanan gahrymanlar we fabula girizilýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. *Halkymyzda epiki sýužetli haýsy gadymy eserler saklanyp galypdyr?*

2. *Dramadan epiki sýužetiň tapawudyny seljeriň.*

3. *Epiki sýužetli filme tomaşa ediň we syn ýazyň.*

Kyssa sýužeti

Kyssa sýužeti kinonyň taryhynda möhüm orny eýeleýär. Täze eýýamda epiki sýužetden kyssa sýužeti saýlanyp, täze akymlaryň döremegine getirýär. Şeýlelik bilen, roman, hekaýa we beýleki žanrlar ýaýbaňlanýar. Kinoda kyssa sýužeti giňden ýaýrandyr (esasan, ýigriminji asyryň 40-njy ýyllarynyň soňy – 60-njy ýyllarynyň başy). Italiýan neorealizminde ol has aýdyň görünýär. Bu filmlerde ýeke-täk drama garşylyk, ekstraordinar hereket ýokdy, fabula sadady, olarda aýratyn taryhy wakalar, uly wagt we ş.m. hem ýokdy. Olarda çäkli durmuşa meňzeşlik bardy, wakanyň wagtynyň we ýeriniň atmosferasy döredilýärdi, «kiçi adamlaryň» durmuşyna bolan dykgatly nazar bardy (SSSR-de kyssa filmlerine Mark Donskoýyň trilogiýasy (30-njy ýyllar), «Maşenka» («Машенька», 1991), ABŞ-da «Biziň iň möhüm zadymyz», «Gazap hoşalary» («The Grapes of Wrath», 1940) we beýlekiler degişli). Ýöne kyssa sýužeti Italiýada (neorealistler) has

giňden ýaýbaňlandy. Häzirki wagtda filmlerde kyssa sýužeti sýužetiň başga görnüşleri bilen sazlaşýar. Kyssa sýužetli filmleri, esasan, Tarantino, Ýasudziro Odzu («Tokio hekaýaty» («Tokyo monogatari», 1953)) we ýene-de birnäçe häzirki zaman režissýorlary döredýär.

Ýasudziro Odzunýň «Tokio hekaýaty» filminden görnüş

Kyssa sýužetinde beýan ediş alamatlary:

Beýan edilýän wakanyň aýratynlyklary. Onda awtoryň bardygy ýiti aňladylýar (dramada ýok diýen ýaly, epopeýada az). Kyssa sýužetindäki wakada awtoryň duýgulary 50%, galan 50%-i gahrymanlaryň hereketleri bolmaly. «Meniň dostum (awtor) Aman Aşyrow (gahryman)». Kyssa sýužeti adamlaryň kiçeňräk toparynyň kesgitli, anyk wagtyň çägendäki durmuşyny ähli jikme-jikligi bilen gürrüň berýär. Kyssa sýužetinde filmiň awtorynyň hereketi örän ýiti şöhlendirilýär. Ol bolsa sýužetiň gurluşynda, kompozisiýada, kadryň aňyrsyndaky gürrüňlerde, awtoryň garaýşynda we ş.m-de hem öz beýany tapýar.

Hereketiň we arabaglanyşygyň usuly. Kyssa sýužetinde amal bilen hereket edilýär: a) awtor; b) gahrymanlar we şertler; ç) wagtyň akymy (dowamynda ser. wagt we giňişlik). Arabaglanyşygyň usullary: bir tarapdan, gahrymanlaryň arasyndaky gatnaşyklar, beýleki tarapdan, awtoryň wakalary hyýalynda aýlamagy (gürrüň berijiniň islegi – diňe awtoryň islän zady onuň dogry hasap edişi ýaly görkezilýär). Anyk sebäp-derňew baglanyşygy ýok. Şeýle-de wakalaryň baglanyşygy wagtyň hereketi bilen amala aşyrylýar. Meselem, gyş-ýaz-tomus we ş.m.

Kyssa sýužetindäki garşylyk. Bu sýužetde garşylyk ýeke däl-dir. Ol böleklenen şekildedir. Beýan ediş sýužetinde dürli drama, beýan ediş garşylyklary kän bolýar, ýöne garşylyklaryň hemmesi wagtyň çuň içki gapma-garşylygyny açyp görkezýär. Içki garşylyk diňe açyklyk bilen dramatizm derejesine ýetende drama döreýär.

Kyssa sýužetinde gahrymanyň şahsyýeti. Gahrymanyň şahsyýeti, ilkinji nobatda, onuň başga bir adama şahsyýet hökmünde garamagynda açylyp görkezilýär. Kyssa sýužetindäki gahrymanlaryň hemmesini 2 topara bölmek mümkin:

1) adamlara şahsyýet hökmünde garaýanlar;

2) adamlara şahsyýet hökmünde garamaýanlar. Şahsyýeti açyp görkezmegiň ýokary derejesi başga adamlary özi ýaly gowy görýän adamy görkezmekdedir («Tolkunlary böwsüp» rež. Lars fon Triýer).

Awtor. Beýan ediş sýužetinde awtoryň görkezilmeginiň ähmiýeti örän uludyr. Ilkinji nobatda, onuň ýüze çykyan ýerleri:

1) bolup geçýän zatlar awtorlyk gatnaşygynda;

2) awtoryň wakalary alyp gitmeginde;

3) awtoryň wakalary baglanyşdyrmagynda.

Awtoryň barlygyny ýüze çykarýan usullar:

1) dramaturgiýa ýagdaýlary (adaty däl kompozisiýalar: başlangyç-çözgüt, fabulanyň güýçli üýtgemegi, awtoryň gahrymanlaryň biri ýa-da kadryň aňyrsyndaky gürrüň beriji hökmünde gatnaşmagy);

2) eşi-diş-görkeziş we montaž serişdeleri (kadryň aňyrsyndaky gürrüň, gürründeşlikleriň dolulygy ýa-da üzlem-saplamlygy (durmuşdaky ýaly tertipsizligi), birnäçe sözlemleriň, kadrlaryň gaýtalanyp gelmegi, ýazgylyr, edebi alynmalar, özboluşly sepleme, operatorçylyk serişdeleri – ýiti rakurs, subýektiw kamera, kadrda wagtyň geçişine syn etme (Tarkowskiniň filmlerindäki ýaly));

3) sýužetiň ýaýbaňlandyrylyşynyň depgini. Beýan ediş sýužetinde awtor gahrymanlara şahsyýetler hökmünde söýgi bilen garamak esasynda (Bulgakowyň «Öz gahrymanlaryňy söýmeli» diýen ýörelgesiniň esasynda) hereket edýär. Ssenariý döwründe awtoryň barlygyny kompozisiýa hem-de ssenariniň adaty bolmadyk ýazylyş usuly açyp görkezip biler.

Wagt we giňişlik. Kyssa sýužeti epiki taryhy wakalara esaslanmaýandygy sebäpli, ol jikme-jik görkezilýär. Wakanyň bolup geçýän

wagtynyň we ýeriniň ähmiýeti uludyr. Sýužetiň kyssa görnüşini, hut adaty durmuşdan alnan, emma ähmiýetsiz ýaly görünýän ownujak jikme-jiklikler bezeýändir.

Ösüşin depgini. Wakanyň bolup geçişini geregiçe giňişleýin, haýallyk bilen gürrüň bermeli, filmdäki şahsyň (personažyň) özüni alyp barşyny görkezmeli.

Sýužet we fabula. Sýužetleriň beýleki hiç birinde hem fabula şeýle güýçli üýtgemelere sezewar edilmeyär. Filmiň fabulasynyň güýçli üýtgemegi, hut sýužetiň beýan edilişini we köp derejede filme awtoryň gatnaşygynyň bolmagyny görkezýär. Fabula awtoryň gürrüň bermegidir. Sýužet – bu ýerde wakanyň gürrüň berilmegidir. Fabulanyň üýtgemeginiň esasy usullary (köp derejede gürrüň beriji sýužetleri görkezýär) wakanyň yzygiderli üýtgeýşinde bolup geçýär. Dürli döwürleriň wakalarynyň utgaşmasy (geçmişe ýüzlenme, hekaýa arkaly gürrüň bermeklik (mysal üçin, «Aýna» filmi). Bir wagtda bolup geçýän wakalary birmeňzeş yzygiderlilikde gürrüň bermek hem bu görnüşde ulanylýar. Edebiýatda bu «...şol wagt, haçanda... » sözleriniň üsti bilen, kinoda bolsa meňzeş montaž bilen ýerine ýetirilýär. Meselem, käbir wakalaryň maglumatlaryny geçirmek we sýužetiň ahyrynda ony esaslandyrmak – gizlinligi saklamak üçin ulanylýar. Gurluş utgaşdyrmasy – bir waka başga bir waka bilen birleşdirilýär (mysal üçin, «Andreý Rublýow» filminde «Gazaply kazyýet» atly nowellasyna kiçi epizod goşulandyr. Goşulan epizodlarda filmiň baş gahrymany bilen baglanyşykly wakanyň bolup geçýän ýeri we wagty düýpgöter tapawutlanýar).

Bu görnüşde kinematografik serişdeleriň özboluşlylygy: bolup geçýän wakada bir ýa-da birnäçe gahrymanyň garaýşynyň aç-açan görkezilmeginde (Hiçokokyň «Howla çykýan äpişge» («Rear Window», 1954) filmi). Awtoryň ýa-da gahrymanlaryň garaýyşlaryny subýektiw kamera, kadryň aňyrsyndaky ses bilen aňlatmak bolar. Bolup geçýän şol bir waka barada dürli gahrymanlaryň garaýyşlaryny deňeşdirmek bolar. Fabulanyň gönüden-göni öz üsti bilen üýtgemegi: fabulany çylşyrymlaşdyrmak – matal, soňuna çenli aýdylmadyk söz we ş. m. (köplenç halatda, şunuň ýaly usul detektiwlerde ulanylýar, mysal üçin, «Kart, pul, iki tüpeň» («Lock, Stock and Two Smoking Barrels», 1988)).

Birnäçe fabula garyşdyrylýar, ýagny bir hatar beýleki bir hatary togtadýar we sýužeti herekete getirýär (mysal üçin, epizodlaryň yzygiderliligi). Şol bir ýagdaýdaky fabulanyň görnüşleri – «Ylga, Lola, ylga» («Lola rennt», 1998).

Sýužeti togtatmak – fabula hatarynyň köplügi bilen ýerine ýetirilýär; taryhy we ylmy maglumatlary girizmegiň kömegi bilen fabulany togtatmak – «Baharyň on ýedi pursady» («Семнадцать мгновений весны»); fabuladan yza çekilme fabuladan daşary bölekleri girizmekdir (mysal üçin, Husiýewiň «Iýul ýagşy» («Июльский дождь», 1966) diýen filminde fabula hiç hili degişli bolmadyk bölekler bar); dürli görnüşdäki düşüjeleri, düşüňjeleri we ş. m. girizmek; žanr tertibi-ne geçmek – gapma-garşylykly žanrlaryň böleklerini goýmak (garaňkylykdaky tansçyny, tans we aýdym böleklerinden goýmaklyk); sebäpliligi aradan aýyrmak – delillendirmegiň arasyny kesmek; fabula hatary bilen bir hatarda giňişleýin esasy pikiri öňe sürmek («Andrey Rublýow», «Piano» («The Piano», 1993)); fabula hiç hili gatnaşygy bolmadyk jikme-jikliklerde tomaşaçylaryň ünsüni saklamak – bu fabulany togtadýar, şonuň bilen birlikde sýužeti öňe süýşürýär; wakalary hronologik ýagdaýda öňürtmek (birinji sahnada hatçy hat getirýär, ikinji sahnada bolsa, ol haty äkidip barýar). Bularyň hemmesi kyssa sýužetine we fabulasyna mahsus bolan aýratynlyklardyr.

Kyssa (beýan ediş) sýužetiniň esasy alamatlary:

1) wakany gürrüň bermegiň – beýan etmegiň esasy aýratynlyklary. Munda waka awtor gatnaşýar, ol pikirini, duýgusyny, bolup geçýän waka gönüden-göni öz gatnaşygyny aňladýar;

2) kyssa sýužeti anyk wagtyň we giňişligiň çäginde adamlaryň uly bolmadyk topary barada, olaryň durmuşy barada gürrüň berýär;

3) wakanyň hereketiniň usullary – hereketiň goşalandyrylmagy: gahrymanlaryň duýgulary we hyjuwlary bilen awtoryň waka hakyndaky pikirleri beýan edilýär;

4) aragatnaşygyň usullary – dürli görnüşde bolýar: a) hronologik usulda berilýär; b) gürrüň berijiniň erkine görä düzülýär;

5) kyssa sýužetinde dramaturgiýa garşylygy görkezilýän wagtdaky çuň gapma-garşylyklardyr. Bu gapma-garşylyklar birnäçe çaknyşmalarda görkezilýär, olar drama hem-de beýan ediji bolup biler;

6) kyssa sýužetinde gahrymanyň şahsyýeti, ilkinji nobatda, onuň beýleki adamlara şahsyýet hökmündäki gatnaşygynda görkezilýär;

7) kyssa sýužeti epiki sýužet ýaly geçen zaman görnüşinde göz önüne getirilýär, bu bolup geçen wakany gürrüň bermeklikdir;

8) bu sýužetde hronotop möhüm ähmiýetlidir, ýagny wakanyň döwrüniň we ýeriniň anyk alamatlary sazlaşykly utgaşdyrylýar. Döwrüň we jikme-jikligiň şekili onuň häsiýetiniň üsti bilen giňişleýin açylyp görkezilýär;

9) sýužetiň ösüş depgini haýal bolýar;

10) dramaturgiýada bolşy ýaly, kinematografiýada hem wizual serişdeleriň üsti bilen fabula ýokary derejede üýtgeşmelere sezewar edilýär.

Ýumuşlar:

1. *Kyssa sýužetiniň edebiyatdaky aýratynlyklaryny düşündiriň.*
2. *Kyssa sýužetli filmlere tomaşa ediň we syn ýazyň.*

Liriki sýužet

Sessiz kinolarda hem liriki sýužetleriň elementlerini görmek bolýar. Mysal üçin, «Potýomkin» bronenosesi» filminde ümürlük, ýolbarslar we ş. m. Emma geçen asyryň 30-njy ýyllarynda sýužetiň bu görnüşi beýle bir ösmeýär, onuň deregine drama elementleri ösýär. Şeýle-de bolsa belli kinorežissýor Žan Wigonyň «Atalanta» («L'Atalante», 1934) filminde liriki sýužet has aýdyň duýulýar. Uruş ýyllaryndan soň, tä 50-nji ýyllaryň ikinji ýarymyna çenli liriki sýužet ösdürilmeýär. Bu döwürde kinoçylar göz ýetiriş serişdelerini özleşdiripdirler. Bu ugurda «Uçup barýar durnalar» («Летят журавли», 1957), «Ýertudana meýdany» («Smultronstället», 1957), «Aýna», «Sekiz ýarym» («Otto e mezzo», 1963) filmleri döredilýär.

Liriki sýužetiň alamatlary:

Wakalaryň ösüş aýratynlyklary. Eger-de kyssada subýektiw (awtor hereketleri) hereketler we obýektiw hereketler deňagramlykda bolsa, liriki sýužetlerde awtoryň täsiri has agdyklyk edýär. Olarda liriki gahrymanyň çeper keşbi örän wajypdyr. Çünki onda

awtor öz dünýäsini, ruhy hakykatyny döredýär, bu tomaşaçy üçin örän gyzyklydyr.

Filmiň dramaturgiýasynda dünýägaraýyş we onuň täsiri.

Dünýägaraýyş adamyň ruhy ýagdaýynyň aňlatmasydyr. Hereket edýän şekiller duýgyny aýdyň alamatlandyrýar. Ses adamyň pikirini, düşünjesini we käbir duýgusyny aňladýar. Göz ýetiriş aň astyndaky ýagdaýy aňladýar. Göz ýetirişler, esasan, XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ahyrynda giňden ýaýraýar. (Şeýle-de bolsa Eýzenşteýn baryp geçen asyryň 30-njy ýyllarynda içki monologyň nazary esaslaryny döredýär). 1957-nji ýylda Mihail Kalatozowyň «Uçup barýar durnalar» we Ingmar Bergmanyň «Ýertudana meýdany» filmleri döreýär, 1962-nji ýylda A. Tarkowskiň «Iwanyň çagalygy», 1963-nji ýylda «Sekiz ýarym» we beýleki filmler tomaşaçylara görkezilýär. Filmlerde göz önüne getirme has meşhurlyga eýe bolýar.

Göz önüne getirmegiň görnüşleri:

1) düýş görmek (A. Tarkowskiň «Aýna», Baýram Abdyllaýewiň we Lora Stepanskaýanyň «Ýandym» (1995) filmlerinde);

2) samrama (haçanda, aňyň güýçli bozulmasy bolup geçende, meselem, «Uçup barýar durnalar», H. Kakabaýewiň «Toba» (1996) filmleri;

3) oýalykda göz ýetirmek – bu akyl-huşy haýsy hem bolsa bir güýçli duýgynyň gaplap almagydyr («Sekiz ýarym» filminde).

Göz önüne getirmegi manyny başga hiç bir serişdeler bilen aňladyp bolmadyk halatynda ulanmaklyk kanunydyr. Mysal üçin, galagoply düýşde, adam ruhy taýdan güýçli tolgunmalary başdan geçirende, hakykatdan daşlaşmada, ruhy taýdan näsaglykda (akylyňdan üýtgemäniň önüsrasynda, adam alkogolyň we psihotrop serişdäniň güýçli täsiriniň astyndaka), ýaşayşyň aýgytly pursadynda ýa-da ölümiň önüsrasynda ulanylyp bilner. Göz önüne getirmegi kinematografiýada ulanmaklygyň öz aýratynlyklary bar. Dünýäni göz önüne getirmek pursady hakykatdaky ýaly däl, ol adamyň ruhy sarsgynydyr. Biz göz önüne getirmede hakykatyň ýokary derejede üýtgemegini görýäris. Bu göz önüne getirişler ýatlamalardan tapawutlanýar.

Sýurrealizm – bu adamlary, predmetleri we keşbi göz önüne getirmede hakykaty ýoýmagyň serişdesidir. Göz önüne getirişi aňlat-

makda ulanylýan kinematografiýa serişdeleri – rapid, şekilleriň yzly-yzyna gelmegi, göz-görtele yşyklandyryş, negatiwleri peýdalanmak, biri-birine sygyşdyryp bolmajak kadrlary birleşdirmek (mysal üçin, Marlen Husiýewiň «Men ýigrimi ýaşymda» («Мне двадцать лет», 1964) filminde kakasy bilen oglunyň arasyndaky gürrüňler we ş.m.). Hakykata gatnaşygy bolmadyk sesli görnüşi utgaşdyrmak – eşidiş gallýusinasıýasy (mysal üçin, «Iwanyň çagalygy» filminde Iwanyň uruş-urus oýnaşy) hem ulanylýar. Göz öňüne getirme – bu adamyň gümürtik duýgularyny kinematografik usulda aňladyp, ol barada hakykaty aýdýar, onuň beýleki bir serişdeler bilen suratlandyryp bolmajak ruhy taraplaryny açyp görkezýär. Hut kinoda göz öňüne getirme has esaslydyr. Kino – bu düýş. Göz öňüne getirme diňe delillendirilen bolmalydyr, ýogsa ol tötänleýin oýun ýaly bolar. Dinde düýş ölümiň şekilidir. Bu örän wajypdyr, ýagny göz öňüne getirişde hiç wagt logiki düşündirişi agtarmak bolmaz, ol aglaba ýagdaýda logika ters gelmelidir.

Liriki sýužetde gahrymanyň şahsyýeti we ony açyp görkezmegiň usullary. Ilkibaşda şahsyýet onuň özüne bolan gatnaşygyn-da açyp görkezilýär, şeýle hem filmiň gahrymanynyň daşky dünýäni duşmançylykly kabul edýänliginde aňladylýar. Edebiýatda şahsyýeti görelde açyp görkezýär. Kinoda hem bu ýagdaý gaýtalanýar. Liriki gahrymanlarda, köplenç, şahsyýetiň goşalanma pursady bolup, bu şahsyýeti açyp görkezmegiň bir usulydyr. Mysal üçin, Dewid Finçeriň «Söweş kluby» («Fight Club», 1999), I. Bergmanyň «Şahsyýet» («Persona», 1966) filmlerinde bu şeýledir.

Liriki sýužetde gapma-garşylyk. Gapma-garşylyk gahrymanynyň daşky dünýä bilen çapraz gelmeginde gurnalýar. «Serhoşlykda» («Trainspotting», 1996), «Sekiz ýarym», «Söweş kluby» filmleri muňa mysal bolup biler. Köplenç halatda, bu gapma-garşylyk çözülmeyär we filmiň gahrymany ölýär. Gahrymanyň öz-özüne bolan gapma-garşylygyny, onuň içki gapma-garşylygy bilen garyşdyrmaly däl – bu iki başlangyjyň göreşi däl-de, iki şahsyýetiň göreşidir. Gahrymanyň ýetjek bolýan maksady onuň özünde, mysal üçin, «Aýna», «Serhoşlykda» filmlerinde görkezilişi ýaly onuň içinde ýerleşýär.

Hereketiň we wakanyň usullary hem-de olaryň liriki sýužetlerde arabaglanyşygynyň usullary. Wakanyň hereketiniň usuly öz-özünden hereket edijidir. Ol awtoryň islegine ýa-da gahrymanyň islegine garaşly däldir. Arabaglanyşygyň usullary – bu gahrymanyň ýagdaýynyň täsin çalyşmasydyr (ol hakyky durmuşdan alnyp, düýş görmegiň öňüsyrasyndaky ýagdaýdyr).

Wagt we giňişlik. Wagat we giňişlik hakyky pursatda gözilginçdir, hatda ýatlamalar hem gahrymanyň ruhunda häzir we şu ýerde bolup geçýär. Olar hakykydyr. Hut liriki sýužetde, bir kadrda dürli döwürleriň we gatlaklaryň ruhy sazlaşygy wertikal giňişlikde görkezilýär. Liriki däl filmlerde, köplenç, liriki sýužetler («Ýol», «Andreý Rublýow» we beýleki filmlerde görkezilişi ýaly) duş gelýär. Häziki wagtda köp režissýorlar sýužetiň sintetiki görnüşlerini peýdalanýarlar: mysal üçin, köpçülikleýin kadrlar üçin drama, özüni görkezmek üçin bolsa lirika peýdalanýlar.

Liriki sýužetleriň ösüşiniň depgini sazlaşyksyzdyr, delilsizdir. Bu hili filmlerde göz önüne getirme giňden ulanylyp (olar güýçli ýagdaýda fabula öwrülýär), ol awtoryň hal-ýagdaýyny liriki gahrymanyň ýagdaýyna geçirmeklikdir. Köplenç, fabula örän ýönekeýdir.

Hakyky film, hökmany suratda, hemişe birmeňzeş bolmadyk we dürli-dürli duýgulary döretmelidir.

Sorag we ýumuşlar:

1. *Lirika näme?*
2. *Liriki sýužetiň aýratynlyklaryny gürrüň beriň.*
3. *Liriki sýužetli filmleri saýlaň, tomaşa ediň we syn ýazyň.*

Sýužet motiwleri

Sýužet motiwleri we ýagdaýlar. Olaryň toparlara bölünişi. Sýužet motiwi – bu gapma-garşylyk we hereket bilen bir hatarda duran sýužetiň ýene-de bir düzüm bölegidir.

Motiw – bu sýužetiň durnukly galyp-mazmun bölegidir. Durnukly motiw diýmek şol bir motiwiň bir eserden beýleki bir esere geçmegini aňladýar. Bu durnuklylyk, motiwleriň gaýtalanmasy sýu-

žetleri toparlara bölmäge mümkinçilik berýär. Motiwiň gaýtalanmagy esasynda sýužetiň sanyny kesgitlemek bolýar. Motiwiň elementleri: yzarlamak we yzarlanmak, ýokary maksat üçin özüni pida etmek, söýgüde jenaýat etmek, kazyýet ýalňyşlygy we ş.m. Ýagdaýyň elementleri: ýalňyşýan adam ýalňyşlygyň predmeti bolup durýar we ş.m. «Gamlet» pýesasyndaky motiw eseriň öz içinde hem-de soňky döredilen sahna we kino işlerinde gaýtalanýar. Bu durnukly motiwiň subutnamasydyr. Bu ýerde durmuşdan sungata, sungatdan durmuşa geçirme hem bar.

Ýagdaýlar – bu gapma-garşylyga ýetirilen motiwdir. Haýsydyr bir motiw ýygynyndysy we ýagdaý suratkeşiň döredijiligi üçin itergi bolup biler. Sýužetler motiwleri bilen biri-birine meňzeşdir.

Borhes boýunça bary-ýogy 4 sany motiw bardyr:

- 1) goralýan we hüjüm edilýän şäher;
- 2) öýüne dolanmak;
- 3) genji-hazyna gözlemek;
- 4) taňrynyň öz-özüne kast etmegi.

Birinji motiw üçin gadymy eserlerden gahrymanlaryň hüjüm edýän hem-de goraýan şäheri hökmünde Troýa görkezilýär. Ol Gomeriň «Iliadasyndan» gözbaş alýar diýip hasaplanylýar. Öýüne dolanmak «Odisseýa», genji-hazyna gözlemek bolsa argonawtlar hakdaky gadymy miflere esaslanýar. Taňrynyň öz-özüne kast etmegi motiwi grek hudaýlary baradaky rowaýatlarda, adamlaryň halas bolmagy üçin özüni gurban edýän isäýy ýazgylarda beýan edilýär. Bu motiwler we ýagdaýlar filmlerde ençeme gezek gaýtalanýar.

Piter Grinueý boýunça ähli sýužetler diňe iki motiwde gurnalyp bilner:

- 1) jynsy gatnaşyk;
- 2) ölüm.

Pul hem bu sanawa goşulypdyr. Režissýorlar örän köp halatlarda motiwiň gözleginde folklor, hyýaly zatlara, dini tekstlere we ş.m. ýüzlenýärler.

Sungatda hyýaly zatlar şahyrana şekilleri döretmek üçin (mysal üçin, folklor motiwleri «Şasenem – Garyp» filminde) peýdalanylýar.

Alymlaryň bellemegine görä, folklor dünýäniň mifologiýa nazaryýetiniň akymynda döräpdir. Emma wagtyň geçmegi bilen, folklor

eserleri mifologik we magik häsiýetlerini ýitiripdir. Folklor eserlerini mifologiýadan olaryň durmuşy häsiýeti tapawutlandyrýar. Şonuň üçin çeper döredijilige «folklorizm» diýen adalga hem girizildi. Kinematografda has giňden ulanylýan motiwleriň biri, alym W. Turkiniň belleýşi ýaly, «Zoluşka» motiwidir. Geçen asyryň otuzynjy ýyllarynyň ahyrynda tanymal režissýor Grigoriý Aleksandrow «Ýagty ýol» («Светлый путь», 1940) atly sazly komediýa filmi surata düşürýär: sada gyz atly dokmaçy, soňra bolsa Ýokary geňeşiň deputaty bolýar. Filmiň syžeti onuň folklor esasy doly gaýtalaýar. Bu keşbi Lýubow Orlowa janlandyrýar. W. Çyornyhyň ssenarisi boýunça W. Menşowyň režissýorlygynda surata düşürilen «Moskwa gözyaşlara ynanmaýar» («Москва слёзам не верить», 1978) atly kinofilmdäki zenanyň taryhy hem «Zoluşkany» gaýtalaýar. Eýsem, türkmen filmlerinde folklor motiwine esaslanmak nähili ýüze çykýar? Esasan, dessanlaryň we ertekileriň kinofilmlere täsiri uludyr. Gahrymanlaryň gözlege çykmagy, aşyk-magşuklaryň öňündäki böwetler Borhesiň kesgitleän hazyna gözlegi we dolanmak ýaly motiwlerine degişlidir. Dolanmak motiwi hemmämize mälim bolan «Şükür bagşy» ýaly filmlerde aýdyň duýulýar. Eserde doganyň gözlegine çykmak hem hazyna gözlegine barabardyr.

2000-nji ýylda Beýik Britaniýada režissýor Biban Kidron «Zoluşka» atly kino eserini surata düşürýär. Waka XX asyryň 50-nji ýyllarynda bolup geçýär. Gyz hrustal köwşe derek gülýapraklardan edilen köwşüni ýitirýär. Awtorlar filmde folklor motiwlerine daýanmak bilen, Şekspiriň tragediýalarynda ýüzlenýärler. Şekspiriň hem öz gezeginde bellibir derejede folklor eserlerine daýanandygy bellenilýär. Filmde gazaply uýalara Regana we Generilýa atlary berlipdir. Bu Şekspirde Korol Liriň gyzlarynyň atlarydyr.

Erteki motiwi görnükli režissýor Andreý Tarkowskiniň işlerinde hem duş gelýär. 1979-njy ýylda surata düşürilen «Stalker» filminde üç gahryman ähli arzuwlary hasyl edýän otagyň gözlegine çykýar. Bu ýerde hazyna gözlegi motiwine meňzeşligi göz önünde tutmanyňda-da, gahrymanlaryň üçlügi erteki motiwine laýykdyr.

Häzirki zaman düşünjesinde mifologiýa din bilen bir düşünje däl. Öň aýdylyşy ýaly, mif bolmadyk we ýok zat. Zews-de, Germes-de halkyň biçak baý hyýalynyň miweleri hasaplanylýar.

Din – bu adamyň Hudaý bilen gatnaşygydyr. Ol obýektiw hakykata daýanýar. Dini tekstlerde bu aragatnaşygyň taryhy beýan edilýär. Dini motiwler kinolarda köp peýdalanylýar. Käbir filmlerde mifologiýa, folklor hem-de dini motiwler sepleşýär. Köp filmleriň motiwleri dini taryhyň wakalaryna esaslanýar.

Sýužetiň sintetiki görnüşleri

Bu görnüşde sýužetiň dürli görnüşleriniň alamatlary birleşdirilendir. Sýužetiň her bir görnüşiniň özüniň artykmaçlygy we ýetmezçiligi bardyr. Mysal üçin, drama sýužetleri örän okgunly, ynandyryjy, ýöne şol bir wagtyň özünde hem sada bolýar. Sýužetiň beýan edişi görnüşü sada däl, durmuşa has ýakyn, emma şeýle-de bolsa, ýaýbaňlanyşy boýunça tomaşaçyny az gyzyklandyrýar. Lirik sýužetler gahrymanyň içki ruhy ahwalatyny ýüze çykarýar, adama çuň täsir edýär, emma şol bir wagtyň özünde hem hakyky durmuşdan daşlaşýar. Şonuň üçin hem, awtorlar sýužetleriň dürli görnüşleriniň artykmaçlygyny bir eserde görkezmeğe çalyşýarlar. Mysal üçin, «Andreý Rublýow» filminde sýužetiň epiki görnüşü ulanylypdyr. Muňa garamazdan, onda kyssa, liriki, drama sýužetleriniň alamatlary hem duýulýar.

Sintetik sýužetiň iň aýdyň görnüşleriniň biri kinonowelladyr. Kinonowella güýçli drama gapma-garşylygynda gurnalandyr, şonuň bilen birlikde, onda awtoryň gatnaşygy mese-mälim duýulýar (kähallatlarda hyýaly, käwagt kinaýaly we ş.m.).

Nowellanyň esasynda görüp-üşidilmedik wakalar bardyr (şeýle-de bolsa bu esasy zat däl – mejbury aýlawdyr). Nowellanyň sýužeti diňe täsirli wakalar, uruş, ölüm, söýgi hyjuwy, garaşylmadyk duşuşyk, aýrallyk we ş.m. bolýar. Mysal üçin, nusgalyk nowellalaryň biri A.S.Puşkiniň «Syrgyn» eseridir.

Nowella iki sany wajyp aýlawy öz içine alýar, olar – ortaça we jemleýji aýlawlardyr. (Ortaça aýlawda bir taryhy ýagdaý görkezilýär, şol bir wagtyň özünde başgaça taryhy ýagdaý hökmünde ýaýbaňlanýar; jemleýji aýlaw wakany ýene-de üýtgedýär.)

Nowellada iki wajyp aýlawdan başga goşmaça aýlawlar hem bolup biler.

Awtorlyk filmleri. Awtorlyk filmleri, köplenç, liriki sýužetler görnüşinde esaslandyrylandyr. Awtorlyk filmleri – bu gaýtalanmajak, täsin, ýeke-täk eserdir. Şeýle filmlerde diňe awtora mahsus bolan dünýägaraýyş aňladylýar. Awtoryň ssenarini özüniň ýazmagy, režissýorlyk etmegi, keşpde çykyş etmegi – bu filmiň awtorlyk eseri bolmagyny aňlatmaýar.

Fon Trier, Kubrik, Konçalowskiý awtorlyk filmleriniň režissýorlary dälidir. Awtorlyk filmlerine drama tärlerine gapma-garşylyklar mahsusdyr:

– kompozisiýa, köplenç, hatarlaýyn bolmaýar (Tarkowskiniň «Aýna» filmi we ş.m.);

– baş gahryman oňyn häsiýetli dälidir;

– bu filmler ýörite žanr talaplaryna eýermeýär we beýlekiler.

Awtorlyk filmleri, adatça, liriki sýužet esasynda gurnalýar (diňe bu sýužetde saklanmaýar). Ol gönüden-göni aýratyn şahsyýeti açyp, onuň özüne we daşky gurşawa bolan özboluşly dünýägaraýyşyny görkezýär.

Sorag we ýumuş:

1. Nowella näme?

2. Awtorlyk filmleriniň özboluşlylygyny düşündiriň.

Kinonyň žanrlary

Žanr – bu aýratyn bir bölek dälidir, ol beýleki ähli böleklere siňip gidýän başlangyçdyr (hereketli şekiller we ses, kompozisiýa, sýužet, ideýa, hakykat) we olary özgerdijidir. Žanra baglylykda her bir bölek özüçe görünýär.

Žanr – bu bir rakursdyr, onuň astynda haýsydyr bir zady görmek bolýar.

Žanr – bu awtoryň we tomaşaçynyň suratlandyrylýan zady görüş burçudyr.

Klassizm döwrüniň žanrlary:

– epiki poema, tragediýa – ýokary;

– drama, powest – ortaça;

– komediýa, başdan geçirmeler, melodrama – pes hasaplanypdyr.

Bu bölüniş awtoryň, tomaşaçylaryň bolup geçýän waka we gahrymanlara garaýşyna esaslanýar.

Ýokary žanrlarda awtor gahrymanlaryň we wakalaryň öňünde baş egýär. Ortaça žanrlarda awtor özüni olar bilen bir hatarda goýýar. Pes žanrlarda awtor özüni olardan ýokarda goýýar.

Ýaňsylamak käbir žanrlary artykmaç agraslykdan halas edýär (mysal üçin, başdan geçirmeler).

Žanrlaryň görnüşleri:

- 1) arassa;
- 2) garyşyk;
- 3) çylşyrymly.

Žanryň döremeginiň esasynda zadyň öz-özi däl-de, eýsem, awtoryň oňa bolan gatnaşygy ýatyr. Dürli rakurslar bilen käbir hadysalary komiki we tragediýa ýagdaýynda hem görkezmek mümkindir. Şeýle hem dürli žanrlara degişli bolan takyk pursatlar bardyr (mysal üçin, tragediýada ahlak taýdan arassalanma, howsala düşme we rahatlanma bolýar).

Başdan geçirme filmi – bu jenaýaty görkezmek; detektiw bolsa, öň bolup geçen jenaýaty seljermekdir.

Tragediýada, hökmany suratda, gahrymanyň umumadamzat derejeli etmişi bolmalydyr (üstesine-de, gahrymanyň etmişine akyl ýetirip bilmezligi mümkin). Şeýle hem tragediýada epiki bölekler bardyr; älem-jahan arena, teatra öwrülýär. Tragediýa, hökmany suratda, gahrymanyň ahlak kanunyny bozup, öz günäsine akyl ýetirse-de, onuň ölümi bilen tamamlanýar. Ahlak günäsiniň bolmagy – tragediýanyň dramadan tapawutlanýan alamatydyr (mysal üçin, «Tupan» tragediýa däl, onda ahlak kanunynyň jenaýaty we ahlak günäsi ýokdur).

Tragediýany gülkünç, komediýa rakursynda hem (awtor üçin hem, tomaşaçy üçin hem) görkezmek bolar, şonda tragediýa komediýa öwrülýär. Awtoryň rakursynyň tomaşaçynyňky bilen gabat gelmezligi hem mümkin, ýöne şonda-da tragediýa komediýa öwrülýär.

Žanry düzýän esasy zatlaryň biri hem, bu awtor bilen tomaşaçynyň arasynda bolup geçýän hadysa bolan gatnaşygy kesgitlemek üçin baglaşylan «şertnamadyr». Kähalatlarda bu «şertnama» ýüze çykmaýar, bu bolsa filmiň şowsuzlygyny aňladýar.

Arassa žanr – bu filmde kesgitli žanryň ähli alamatlarynyň bolup, beýleki bir žanryň hiç hili alamatynyň bolmazlygydyr. Tomaşaçylaryň köpüsi arassa žanrly filmleri halaýarlar (žanrly filimleri), sebäbi olara anyk we ýeke-täk düzgüni tapmaklyk ýeňil düşýär.

Garyşyk žanr – bu kesgitli žanrda beýleki žanrlaryň alamatlarynyň ýüze çykmasydyr (mysal üçin, W. Şukşiniň «Gyrmyzy kalina» («Калина красная») filmi).

Çylşyrymly žanr – bu dürli žanrlaryň garyşmasynyň berkidilmegidir (mysal üçin, tragikomediýa).

Melodrama dramadan içki gapma-garşylygyň bolmazlygy, gahrymanyň birtaraplaýyn görkezilmegi (gowy ýa-da erbet), gahrymanlaryň duýgy reaksiýalaryna niýetlenen pursatlar bilen tapawutlanýar (mundan başga-da, awtoryň göz-görtele bolmasa-da, melodrama bolan ýaňsyly gatnaşygy bolýar).

Ýumuş:

1. Kino žanrlarynyň ösüş taryhy barada referat taýýarlaň.

Stil

Eger-de žanr bir rubrika astynda köpsanly eserleriň birleşmesi bolsa (komediýa, tragediýa, drama we ş.m.), onda stil awtoryň tapawutlanmasydyr (Bergmanyň stili, Fellininiň stili, Tarkowskiniň stili, Mansurowyň stili we ş.m.).

Stil – bu awtoryň bolup geçýän hadysa bolan gatnaşygynyň alamatlarynyň jemlenmesidir. Awtorlyk filmde stil žanrdan üstün çykýar, ol žanry eserden daşlaşdyrýar (şonuň üçin hem awtorlyk filmleminiň žanryny kesgitlemek çylşyrymlydyr). Neorealizm we ş.m. – bu haýsy hem bolsa bir awtoryň açan stiliniň ugrudyr.

Stil ol ýa-da beýleki awtoryň döredijiligine mahsus bolan çeper usullaryň bitewileşmesidir. Stil babatda XVIII asyryň fransuz alymy Ž. L. L. Býuffonyň «Stil – bu adam» diýen jümlesi meşhurdyr. Şunuň bilen birlikde sungatda stil aýratynlyklarynyň döredijiniň şahsy başlangyçlarynyň ussatlyk bilen ýüze çykarylan eserlerine laýykdygyny bellemelidir. Stil aýratynlygy eseriň dramaturgiýasynyň häsiýetden

başlap, gurluşyna çenli ähli düzüm böleklerinde aýan bolýar. Stil gurluşdaky hakykata awtoryň özboluşly garaşydyr.

Hünärmenler «barokko stili», «rokoko stili», kinoda «neorealizm», «täze tolkun» ýaly kesgitlemeleriň bir döredijiniň şahsy aýratynlygy dældigini nygtaýarlar. Bu ýerde şahsy stiller göz önünde tutulman, stil ugurlary, stil akymalary aňladylýar.

Eýsem, stil ugurlary nähili ýagdaýda kemala gelýär? Bir ýa-da birnäçe iri sungat ussady şahsy stil alamatlary aýdyň ýüze çykýan çeper eserleri döredýär. Bu sungatda açyş diýlip kabul edilse, stil ugruna öwrülýär. Soňky döredijiler şol ugra eýerip, onuň üstünde täzedan işleýärler ýa-da dowam edýärler. Şeýle ýagdaýda italýan neorealizmi kemala gelipdi.

Federiko Fellininiň «Ýol» filminden görnüş

«Stil ugurlary» diýlende «ägirt stiller», «eýýamyň stilleri» hem hasaba alynýar (Galkynyş, klassisizm, romantizm, tankydy realizm, modernizm, postmodernizm).

Filmiň we ssenariniň gurluş kanunyny özleşdirýänler ol ýa-da beýleki awtoryň şahsy kinodramaturgiýa aýratynlygyna üns we stile ilkinji manysynda baha bermelidir.

Ýumuş:

1. Kinoda stiliň wajyplygyna düşündiriş beriň.

Ekranlaşdyrmak we onuň görnüşleri

Ekranlaşdyrmak – bu edebi çeşmäniň keşbidir (nugasy hem, täsiri hem dälidir). Eger-de eseriň asyl nugasy döredilende awtor öz keşbini peýdalanyan bolsa, ekranlaşdyrylanda edebi eseriň keşbinden peýdalanylýar. Ekranlaşdyrmak – bu edebiýat – kyssa eserleriniň ýa-da sahna dramaturgiýasynyň kinonyň serişdeleri bilen täzedən döredilmegidir. Has takygy, edebi eser esasynda täze kino eserini döretmekdir.

Kino eserine çeşme bolýan edebi esere keşbi döretmekde hakyky durmuş esas bolýar. Şeýle çeşme bilen işlenilende kinematografiýaçylar üçin edebi tekst hakyky durmuşyň ornunda hyzmat edýär. Şunda keşp döretmek ýörelgesi öňküligine (edebiýatdaky ýaly) galýar. Ekranlaşdyryjylar – awtor, režissýor we beýlekiler edebi çeşmäni kabul edýärler, özleşdirýärler we onuň keşbini döredýärler. Ýöne bu sungatyň beýleki bir görnüşi – kinematografyň serişdeleri bilen döredilýär.

Awtorlaryň zatlara gatnaşygy birmeňzeş dälidir. Şonuň üçin olary obraza ýüze çykaryşy hem tapawutly bolýar. Belli bolşy ýaly, käbir filmlerde awtoryň şahsyýeti duýulmaýar, käbirinde bolsa awtoryň gatnaşygy ýiti duýulýar. Edil şonuň ýaly edebi tekste hem awtor ýiti aralaşyp, onuň manysyny saklap, düzümini tutuşlygyna üýtgedip ýa-da üýtgetmän ekrana geçirip biler. Şeýlelik bilen, ekranlaşdyrmagyň dürli görnüşleri emele gelýär.

Ekranlaşdyrmagyň esasy görnüşleri:

Gürrüň bermek, şekillendirmek. Awtor edebi eseriň keşp gurluşyna girmeyär. Eser (dialoglary, monologlary we ş.m. gysgaltmak bilen) kino üçin laýyklaşdyrylýar. Bu stil onçakly şowly dälidir, ýöne köp seriýaly film döredilende gowy netijelere getirip biler. Başgaça aýdylanda, eseriň baplarynyň gysgaltmazdan yzly-yzyna okalmagy bu görnüşe degişlidir («Aýgytly ädim» filmi).

Täzeçe okamak. Bu häzirki döwrüň talabyna laýyklykda edebi çeşmäni gysgaltmak, hadysanyň bolup geçýän ýerini üýtgetmek, başga bir sýužete geçirmek arkaly eseriň gurluşyna ýiti aralaşmakdyr. Şu hili ekranlaşdyrmalarda awtor eseriň asyl ruhuny aňlatmaga ýykgn

etmeýär. Ol edebi eserleri, esasan, material hökmünde (gyzykly fabu-la we ş.m.) peýdalanýar.

Öwürmek, başgaça beýan etmek. Bu ýerde awtor eseriň bitewi ruhuny we usulyny, ähli esaslaryny kinematografiýa serişdeleriniň üs-ti bilen açyp görkezmäge çalyşýar. Filmde şol bir pikir, şol bir tema, gapma-garşylyk diňe gabat getirilmän we ekranlaşdyrylman, ol birinji görnüşden tapawutlylykda, kinematografiýň serişdeleri arkaly görkezilýär. Bu ekranlaşdyrmagyň iň bir çylşyrymly we mynasyp görnüş-i bolup, ylaýta-da, nusgawy eserlere degişlidir. Olar ekranlaşdyrylanda ahlak meseleleri ýüze çykyar.

Edebi eserleriň ekranlaşdyrylmagy

Edebiyat bilen kino sungatynyň özara gatnaşygy baradaky sorag geçen asyryň 20 – 30-njy ýyllarynda ör-boýuna galypdy. Bu mesele, ilki bilen Ýewropada öwrenilip başlandy. Özara gatnaşyk edebiýat-da we kino öwreniş ylmynda dürli döwürlerde deň derejede öwrenil-di. Rus we Merkezi Aziýa ýurtlarynda XX asyryň dowamynda dürli ugurlar boýunça sungaty öwrenişde, edebiýat ylmynda, taryhy, filo-sofik nukdaýnazardan monografiýalar, dissertasiýalar taýýarlanylady (I. Waýsfeld, A. Wartanow, L. Wolkowa, Ý. Gabrilowicz, U. Guralnik, W. Demin, L. Zwonikowa, S. Lazaruk, I. Manewi, B. Abdyllyáew, J. Teşebaýew, I. Repin, Ý. Aýzenberg, A. Ahrorow, H. Abulkasimo-wa). Türkmenistanda edebi eserleri ekranlaşdyrmak meselesini, ede-biýatyň we kinonyň özara hyzmatdaşlygyny B. Abdyllyáew kandi-datlyk dissertasiýasynda, birnäçe ylmy neşirlerinde köptaraplaýyn işledi. Edebiýatda bar bolan ru-hy-ahlak taýdan ýiti, çuň many-ly eserler türkmen kinoçylary üçin baý ylham çeşmesi boldy. «Aýgytly ädim», «Şükür bagşy», «Takyr», «Ýandym» ýaly edebi eserler täze milli kinematografik eserleriň döremegine esas boldy.

*Alty Garlyýewiň «Aýgytly ädim»
filminden görnüş*

Şu eserleriň nusgawy häsiýete eýe bolmagyny olaryň ahlak ölçegleriniň giňligi we çuňlugy bilen baglanyşdyrmak bolar.

A. Garlyýewiň «Aýgytly ädim» filmi barada aýdylanda, onuň edebi esasynda duran B. Kerbabaýewiň adybir romanynyň epiki häsiýetlidigini we hereket edýän gahrymanlaryň köpdüğini, wakalarynyň geriminiň giňdigini nazara almalydyr. Elbetde, iki seriýaly filmde romanyň ähli wakalaryny ilik-düwme beýan etmek mümkin däl. Bu kinematografik eseriň esasy wezipesine-de girmeyär. Ýöne edebi eserde gozgalan бүтін halkyň ykbaly bilen bagly bolan epiki wakalar täze hem meşhur taryhy-rewolýusion filmiň döremegine esas boldy. Özboluşly täze milli film, täze gahrymanlar ekranda janlandy. Filmiň ssenarisini Igor Lukowskiý ýazdy.

B. Abdullaýew «Türkmen ýazyjylarynyň edebiýat eserleriniň ekranlaşdyrylmagy» atly dissertasiýa işinde «Aýgytly ädim» filmi milli özboluşlylyk duýgusy bilen baýlaşdyrylandyr – ol gahrymanlaryň häsiýetinde, olaryň edýän işlerinde, halkyň durmuşyny, ülkäniň tebigatyny wasp edýän täsirli kadrlarda duýulýar. Bu belenilip geçilen artykmaçlyklar filmiň ähli kemçiliklerden sap bolandygyny aňlatmaýar. Romanyň ekranlaşdyrylan döwründe käbir keşpleriň durmuşy seslenmesi bellibir derejede peselýär. Aýratyn epizodlaryň taryhy takyklygy ýitirilipdir. Otrisatel gahrymanlaryň keşpleri birtaraplaýyn çözülýär. Şeýle-de bolsa romanyň esasy ideýasynyň, esasy hereket edýän gahrymanlaryň, milliligiň ýagty, gyzykly we ynandyryjy berilmegi netijesinde, «Aýgytly ädim» filmi mynasyp we uzak ekran ömrüni gazanmagy başardy diýip ynamly aýtmak bolar» diýip belleýär. Bu ýerde awtor filmde suratlandyrylýan döwürde halkyň ýagdaýyny we Eziz hanyň keşbini göz önünde tutýan bolmaly. Romanda we gaýry taryhy eserlerde berilýän maglumatlar türkmen halkynyň ykbalynyň ägirt uly öwrülişiklere sezewar bolan zamany XX asyryň ilkinji 20 ýyllygynda, dogrudan-da, has çylşyrymly we dartgynly wakalaryň bolup geçendigine şaýatlyk edýär. Edebiýat eserleri okamagy öwrenen we endik edinen adamlar üçin elýeterli bolsa, ekran sungaty jemgyýetiň ähli gatlaklary üçin elýeter we täsir ediş nukdaýnazaryndan düşnükli hem güýçli bolmagynda galýar. Kino sungatynyň geçen asyryň altmyşynjy ýyllarynda ýur-

duň hemme künjeklerinde meşhurlyk gazanandygyny nazarda tutsaň, film hem halk üçin iň ýakyn we arzyly sungat eseri hökmünde kabul edildi. Filmiň döwlete garaşly bolan kinematografik edaranyň hasabynda taýýarlanylmagy, ideologiýa düzgün-talabynyň berk bolmagy, islendik esere bolşy ýaly, bu filme-de öz täsirini ýetiripdi. Ýöne «Aýgytly ädimiň» süňni, birnäçe bölekleri birleşdirýän umumy mazmuny milli öwüşginleri bilen filmiň ideologik keşbinden üstün gelip, hut, milli auditoriýanyň egsilmez söýgüsine mynasyp boldy.

Alty Garlyýewiň «Aýgytly ädim» filminden görnüş

«Aýgytly ädim» filminde açylan ene bilen perzent arasyndaky gatnaşyklarda milli ahlak ýörelgeleri, ýigidiň atynyň ynsan derejesine ýetirilip arzylanmagy, ähli bolup geçýän wakalar bilen birlikde, Artygyň pikir-hyýalynda atyny halas etmek duýgusynyň möwç urmagy, maksadyna ýetmek üçin görkezýän gaýduwsyzlygy, eseriň içinden epiki wakalar bilen birlikde romantik äheňiň eriş-argaç bolup geçmegi filmiň gymmatyny ýokarlandyran aýratynlyklardyr. Filmde Artygyň harmanynyň paýlanylyşyny suratlandyrýan sahna romanda ýok. Režissýoryň tapan bu çözüdi, bir tarapdan, filmiň depginini ýokarlandyrsa, ikinjiden, jemgyýetiň barjamly wekilleriniň maddy artykmaçlygyň gözleginde ruhy taýdan pese düşmegini kinonyň çeper metafora serişdeleri arkaly orta atýar.

XX asyryň altmyşynjy ýyllarynyň türkmen kinosynda öçmejek yz galdyran ýene bir nusgawy eser «Şükür bagşy» filmidir. Mälim bolşy ýaly, bu film görnükli türkmen ýazyjysy Nurmyrat Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestiniň esasynda ekranlaşdyryldy. Ekranda düýbünden täze häsiýetli eser döredi. Kyssa eseri ekranda şygryýet bilen baýlaşdy. Film mazmuny boýunça taryhy häsiýetli bolsa-da, içki gurluşy boýunça ekranda kinopoema janlanýar. «Aýgytly ädim» filmi romanyň göwnejaý ekranlaşdyrylyşy bolsa, «Şükür bagşy» powestiniň esasynda ýatan taryhy wakadan täze çuňňur filosofik eser dünýä indi. Eger edebi görnüşi bilen onuň esasynda döredilen kino eseri deňeşdirilmeli bolsa, ony şeýle häsiýetlendirmek bolar. Powesti okanyňdan soňra, rowaýata öwrülen wakany göz önüne getirmek arkaly rahat duýgular oýansa, film seredileninden soňra durmuş, adamzadyň ýaşagynda sungatyň we urşuň göreşi baradaky çuňňur oýlanmalar döreýär. Eger «Aýgytly ädimiň» edebi we ekran görnüşinden umumylykda birmeňzeş täsirlenme döreýän bolsa, häsiýeti we kompozision gurluşy boýunça «Şükür bagşy» eseriniň edebi we ekran görnüşi düýbünden parhlydyr. Film barada kino sungatyny öwreniji alymlar B. Abdyllyaýew we G. Agaýewa öz ylmy neşirlerinde giňişleýin pikir ýöredýär. B. Abdyllyaýew «Şükür bagşy» filmi barada şeýle ýazýar: «Filmiň dramaturgiýa gurluşy adamlara hususy ýagdaýyň üsti bilen parahatçylyk we uruş, haýyr we şer, söýgi we ýigrenç baradaky iri umumadamzat derejeli meseleler hakynda pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Režissýor bu meselelere ýöne bir degip geçmek bilen çäklenmän, ol meseläni özüçe – tüýs ýürekden we uly hyjuw bilen çözüär. B. Mansurow dramaturgiýanyň ses we görüş «burçlaryny» ussatlyk bilen tapýar, awtoryň bu usuly ýeterlik derejede anyk, psihologik taýdan esaslandyrylan we haýryň nämedigi, şeriň nämedigi barada açyk gürrüň edýär, halk sungatynyň ynsanperwer, özgerdiji güýjüne ünsi çekýär.»

Kino öwreniji alym B. Abdyllyaýew filmiň ähli artykmaçlyklaryny belläp geçmek bilen, filmde ulanylmagy ýerlikli boljak iki sany sahna barada gürrüň edýär. Ol eseriň edebi görnüşinde bar bolan Şüküriň özge ölkä barýarka dogduk mekanyňa bakyp, ýöredýän pi-

kir-arzuwlary, dagyň başynda geçiren gijesi hem-de ýaryş wagtynda türkmen gyzynyň öz Watanyynyň owazyny eşidip, saklanyp bilmän aglaýan pursady. Şu pursatlar, dogrudanam, poweste özboluşly öwüşgin berýär we onuň stiline düşünmäge mümkinçilik döredýär. Powest rowaýat häsiýetli bolup, onda waka örän gyzykly beýan edilýär, emma haýyr bilen şeriň durmuşdaky göreşi barada çuňňur pikir ýöredilmeyär. Filmde bolsa, tersine, esasy pikir iki bagşynyň ýaryşynda jemlenýär. Ýaryş pursadynda gapma-garşy pikirleriň psihologik göreşi möwç urýar. G. Agaýewa «Filmde mazmunyň hem-de galybyň yzygiderliligi we kämilligi täsir ediji bölekleriň ählisiniň anyk peýdalanylyşy bilen kesgitlenendir. Gepleşikleriň filosofik häsiýetleri, dramaturgiýa yzygiderliligi, şekil çözügüdiňiň şahyrana dilde umumylaşdyrylmasy, sazyň emosional güýji – filmiň bu ähli aýratynlyklary, bir tarapdan, türkmen medeniýetiniň däp bolan estetiki talaplarynyň derejesinde duýgurlygyň we didaktikanyň kanonlaşdyrylan utgaşmasynda; beýleki bir tarapdan, döwrebap kinematografik mümkinçiliklerde jemlenendir» diýip belleýär.

Türkmen milli medeniýetiniň bir şahasy bolan kinematografiýanyň uzak bolmadyk taryhy ösüşine özüniň täzeçil ruhy bilen ýaňsallan «Şükür bagşy» filmi milli kino sungatynyň estetiki we çeperçilik tebigatyny baýlaşdyryp, abraýyny dünýä derejesine göterdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow «Parahatçylyk sazy – dostluk, doganlyk sazy» atly kitabynda Nurmyrat Saryhanowyň «Şükür bagşy» powesti we onuň ekranlaşdyrylmagy hakynda örän gymmatly we anyk ylmy maglumatlary berýär. Kitapda eseriň ideýa-çeperçilik gymmaty, onuň watançylyk, parahatsöýüjilik ähmiýeti, türkmen diplomatiýasyny dabaralandyrmakdaky orny diýseň täsirli beýan edilýär.

Ýazyjylaryň eserleri kinematograf üçin oňat çeşme boldy. Türkmen kinosynda Gylyç Kulyýew, Seýitnyýaz Ataýew ýaly ýazyjylar kino eserine çeşme bolan eserleri ýazdylar: «Gara kerwen», «Ölüm ýokdur, oglanlar!». Käbir edebiýat eserleri hem teatrdä, hem kinoda işlenildi (Hydyr Derýaýewiň «Ykbal» romany). Teatr bilen edebiýatyň hyzmatdaşlygy has jebisdir. Berdi Kerbabaýew ýaly edebiýat

ägirtleriniň «Nebitdag» ýaly birnäçe eserleriniň sahnalaşdyrylmagy oňyn tejribäni tassyklaýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. *Türkmen kinosynda edebiýatyň haýsy kyssa we şahyrana eserleri ekranlaşdyryldy?*
2. *Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Parahatçylyk sazy – dostluk, doganlyk sazy» atly kitabyňyň umumy mazmunyny gürrüň beriň.*
3. *Ekranlaşdyrylan eserlere syn ýazyň.*

Sahna eserlerini ekranlaşdyrmak

Entek «ekran» sözünüň durmuşa girizilmegine ýüzlerçe ýyl bar, ussat ýazyjylar ölmez-ýitmez pýesalary döredipdirler. Teatr sahnasynda adygan Wilyam Şekspiriň eserleri iň uly kino baýraklaryna mynasyp bolan çeper filmlere edebi esas boldy. Elbetde, Şekspir, şeýle-de onlarça halk ussatlary ssenariý ýazmagyň nazaryýetini okamandylar. Onda pýesalar nähili ýagdaýda şowly kino eserlerine esas bolup bildiler? Bu kanuny soragy ussat «kinoçylar» orta atýarlar we kinossenariý ýazmak üçin kinematografik talaplary bilmegiň zerurlygynyň ýokdugyny nygtaýarlar.

Birinjiden, islendik edebiýat sahna eseriniň esasynda durmuş haýkаты ýatanda, adamlary biparh goýmaýan müdimi temalar orta çykarylanda (söýgi, deňsizlik we ş.m.), ol tomaşaçyny özüne «ýüpsüz baglaýar».

Ikinjiden, teatryň elementleri kinony hemişe-de baýlaşdyryp gelýär. Hatda esasynda sahna eseri bolmadyk kinofilmler üçin teatra mahsus bolan sahna bezegleri (dekorasiýa) şowly peýdalanylýar.

Emma teatra ýüzlenip, film üçin kinossenariý ýazmak isleýän awtor ýa-da režissýor (tejribede ssenarisini özi ýazýan režissýorlar barha köpeliýär) taýýar edebi eseri hem kinonyň diline geçirmelidir. Meselem, Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynyň kino üçin ssenarisini Igor Lukowskiý ýazypdyr. Nurmyrat Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestiniň kino üçin ssenarisini režissýor Bulat Mansurowyň özi ýazypdyr. Elbetde, ssenariý ýazan awtorlar kinonyň şekillendiriş,

hereket we gaýry dramaturgiýa kanunlaryny göz önünde tutup, edebi eseri ssenariý diline geçirýärler. Türkmen kinosynda Guseýin Muh-tarowyň «Allan aganyň maşgalasy» pýesasy esasynda «Maşgalanyň namysy» atly çeper film surata düşürildi.

Eger-de pýesa kinonyň diline şowly geçirilmese, kino surata düşürilen teatr eseri bolýar. Bu mesele sowet kinematografynda ör-bo-ýuna galypdy. Türkmen milli kinosynda «Aýna», «Aýgytly ädim» ýaly onlarça filmleriň sahna görnüşi teatrlaryň repertuarlarynda birnäçe ýyllaryň dowamynda goýuldy. Şeýle-de sahna eserleriniň gyzykly wakalary kino eserlerinde işjeň peýdalanyldy.

Teatrda we kinoda režissýorlaryň usuly çemeleşmelerinde biçak köp alyş-çalyş bolup geçdi. Kinoda synanyşylýan teatr usullarynyň biri hem wagt, ýer we hereket birligidir. Teatr sahnasynyň bezegle-ri kinoda dürli röwüşlerde ulanylýar. Teatra mahsus bolan şertlilik hem kinonyň meýdançasynyda käbir ýagdaýlarda peýdalanylýar. Teatr bolsa kinonyň şekil mümkinçiliklerini XX asyryň başlaryndan bäri synagdan geçirýär. Şeýlelikde, sahna eserleriniň ekranlaşdyrylmagy teatryň gahrymanlaryny täze galypda görmäge mümkinçilik berdi. Iki sungatyň sazlaşygy olary has-da kämilleşdirip, sungat ussatlarynyň döredijilik goruny baýlaşdyrdy.

Ýumuş:

1. Tema boýunça referat ýazyň.

Filmiň temasy we ideýasy

Keşp – bu awtor tarapyndan duýlup, onuň çeper serişdeler bilen döreden hakykatydyr.

Tema ýazyjy ýa-da dörediji tarapyndan şöhlelendirilýän, awtoryň pikiri bilen bitewüleşdirilen durmuş hadysalarynyň, çeper döredijili-giň obýektidir. Ideýa bilen sazlaşykly baglanyşygyny göz önünde tu-tup, tema eseriň ideýasyny açmakda esasy ugurlanma hasaplanylýar. Şundan hem eseriň ideýa-tematiki esaslary diýen düşünje gelip çyk-ýar. Kyssa we drama eserlerinde çeper tema çeper keşpden we sýužet-den üzne däl. Islendik eser köptemaly bolup biler. Köptemalylyga

başgaça tematika diýilýär. Tematika diýip, çeperçilik akymynyň, döw-
rün, aýratyn ýazyjynyň eserindäki temalaryň bitewüligine aýdylýar. Bir
umumy temany gozgaýan dürli eserler dürli ruhy mana eýe bolýarlar.
Şygryýetde «baky temalar» diýip *söýgi, ölüm, azatlyk* hasaplanylýar.
Çeper döredijilikde watançylyk, harby-taryhy, zähmet, durmuşy ýaly
ähmiýetli temalar meşhurdyr. Şekillendiriş sungatynda tema žanr döre-
diji ýörelgeleri hem amala aşyrýar: taryhy žanr, portret, durmuşy žanr.
Bu ýagdaýa edebiýatda hem duş gelmek bolýar: fantastika, detektiw.

Tema – bu awtoryň öz ideýasyny açyp görkezmekde ilkinji ädi-
midir. Bu awtoryň öz öňünde we tomaşaçynyň öňünde goýýan ilkinji
soragydyr.

Ine-de, biz filmiň dramaturgiýasynyň düzüm böleginiň iň çuň
bölegine – ideýa ýetdik. **Ideýa** – bu eseriň düýp esasyndaky obraz pi-
kiridir, soraga jogapdyr. Ideýa hakykata ýetmäge açardyr.

Tema bu jogaby talap edýän soragydyr.

Ideýa ösýän kategoriýadyr. Ideýanyň gutarnykly kesgitlemesi
eseriň ahyrynda aýan edilýär. Ideýa kesgitlelenende onuň haýsy hem
bolsa bir döwründe saklanmak bolmaýar. Ideýa kesgitli düşünmek
mümkin däl.

Ideýanyň 4 özeni bar:

1) ideýa esasy maksatdyr;

2) ideýa gutarnykly eserdäki aýdyň şöhlelendirişdir (eger-de biz
esere zorluk bilen girýän bolsak, biz ony ýoýýarys. Şonuň üçin hem
köp awtorlar öz eserleri babatda näme hakda diýen soragy halama-
ýarlar. Lew Tolstoý «Anna Karenina» eseriňiziň esasy ideýasyny bir
jümlede nähili aýdyp bolar?» diýen soraga, «Eger-de bir jümlede aý-
dyp bolýan bolsa, men ol eseri bir jümlä sygyrdyrdym, şeýle uly göw-
rümli roman ýazmazdym» diýip jogap beripdir;

3) ideýa tomaşaçy tarapyndan kabul edilmekdir;

4) ideýa baş pikir ýalydyr.

Ideýanyň görnüşleri:

1) birmanylylyk;

2) biri-birine garşylykly başdan geçirmeler.

Türkmen kinosynyň täze sepgitleri gazanmagy ýokarda beýan
edilenleriň durmuşa geçirilmegi bilen baglanyşyklydyr.

JEMLEME

«Hereket edýän şekiliň we sesiň shemasy... we hakykat» çen bilen ýakyndyr. Bu has gowy düşünmek üçin ulanylýar. Bu shemany adamyň gurluşyna meňzetmek mümkin. Adamyň göwreden, ruhdan we aň-düşünjeden ybarat bolşy ýaly (olaryň her biri indikiler üçin gan damary bolup durýar), shemany hem edil şonuň ýaly kesgitlemek mümkindir.

Hereket edýän şekil we ses kompozisiýa bilen bir ýerde – filmiň «bedeni» bolup durýar. Şunuň bilen birlikde, şekil we ses daşky görünüş, kompozisiýa bolsa sudurdyr. Sýužet we obraz filmiň kalby, hakykat bilen ideýa bolsa filmiň ruhudyr.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – Saýlanan eserler, I tom, – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir! – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy – dostluk, doganlyk sazy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
7. *I. Repin, Ý. Aýzenberg*. Türkmenistanyň kino sungaty. – A.: Türkmen döwletneşir, 1963.
8. *B. Abdullaýew*. Sungata siňen ömür. – A.: «Türkmenistan» neşirýaty, 1973.
9. *H. Kakabaýew*. Kinorežissýor. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
10. *Теплиц Е.* История киноискусства (1895 – 1927). – М.: 1968.
11. *Репин И.* Развитие кинематографии и кинефикации Советского Туркменистана (1925 – 1945): дисс. канд. ист. наук – А., 1970.
12. *Теплиц Е.* История киноискусства (1928 – 1933). – М., 1971.
13. *Сурков Е.* В кино и театре. – М.: Искусство, 1977.
14. *Агаева Г.* Современное туркменское кино. – А.: Ылым, 1980.
15. *Абдуллаев. Б.* Классика и экран. – А.: Ылым, 1983.
16. *Строение фильма*. – М.: Радуга, 1984.
17. *Абдуллаев Б.* Встречное движение. – А.: Ылым, 1986.
18. *Тарковский А.* Уроки режиссуры. – М.: Искусство, 1992.
19. *Жак-Мар Барр.* Теория кинодраматургии (конспект). – М.: ВГИК, 2005.
20. *Туркин В.* Драматургия кино: Учебное пособие. 2-е изд. – М.: ВГИК, 2007.
21. *Нехорошев Л.* Драматургия фильма. – М.: ВГИК, 2009.

MAZMUNY

Giriş	7
Kinodramaturgiyanyn nazaryyeti we filmin dramaturgiyasynyn esasy duzum boleklere.....	10
Hereket edyan şekiller: şekil we hereket, kinoda şeklin gornuşleri.....	13
Hereket we kinoda onun gornuşleri.....	16
Rezissyoryn tayarlyk işleri	18
Detallar we olaryn wezipesi	20
Kinoda ses.....	21
Kinoda seslendirilyan sözün ozboluşlylygy	23
Kino keşbinin ses we şekil gurluşy.....	24
Ssenaride kinoremarka	25
Kompozisiya.....	27
Syuzet kompozisiyasy	32
Syuzet kompozisiyasynyn amerikan nazaryyeti.....	36
Arhitektonika	37
Syuzet	39
Syuzetin gornuşleri.....	42
Drama syuzeti.....	43
Epiki syuzet	46
Kyssa syuzeti	50
Liriki syuzet	55
Syuzet motiwleri.....	58
Syuzetin sintetiki gornuşleri	61
Kinonyn zanrlary	62
Stil.....	64
Ekranlaşdyrmak we onun gornuşleri	66
Edebi eserlerin ekranlaşdyrylmagy	67
Sahna eserlerini ekranlaşdyrmak	72
Filmin temasy we ideyasy	73
Jemleme	75
Peydalanylan edebiyatlar.....	76

Annamyrat Saparmuhammedow, Sähragül Janmämmedowa

KINODRAMATURGIÝANYŇ
NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>N. Halymowa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter işleri	<i>D. Piriýewa, B. Mämmetgurbanow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Mämmedow</i>

Çap etməğe rugsat edildi 23.04. 2018. Ölçegi 60x90¹/₁₆.
Edebi garniturası. Şertli çap listi 5,0.
Hasap-neşir listi 4,04. Şertli rənkli ottiski 17,25.
Çap listi 5,0. Sargyt № 194. Sany 600.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.